

Национальна комісія
з вивчення причин і наслідків
Голодомору

ГОЛОДНЕ ПОВОЄННЕ ЛИХОЛІТТЯ

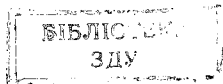

4
Запорізький юридичний інститут МВС України

В.М. Кириченко
С.М. Тимченко

ГОЛОДНЕ ПОВОЄННЕ ЛИХОЛІТТЯ

691074
Монографія

Запоріжжя - 1996

Кириченко В.М., Тимченко С.М. Голодне повоєнне лихоліття. - Запоріжжя: Запорізький юридичний інститут МВС України, 1996. - 119 с.

В монографії досліджуються питання причин, ходу та соціально-демографічних наслідків голоду 1946-1947 років. Розкриваються особливості політики держави при проведенні хлібозаготівель. Особливу увагу звернута на прояви "голодної злочинності", репресивно-каральну систему в Україні повоєнного часу. Чільне місце відведено прийняттю та застосуванню червневих Указів 1947 р.

Для наукових працівників, спеціалістів, студентів та курсантів історичних і юридичних спеціальностей, всіх, кого цікавить історія держави і права України.

Відповідальні редактори: В.Г. Лукашевич, доктор юридичних наук.
Ф.Г. Турченко, доктор історичних наук,
професор.

Рецензенти: П.П. Панченко, доктор історичних наук, професор.
В.І. Кравченко, доктор історичних наук, професор.

ПЕРЕДМОВА

Хода історії невловна, літа минають і вже 50 років відділяють усіх нас від страшного лихоліття повоєнного "третього радянського голодомору" 1946-1947 р.р. За умов, коли народне господарство тільки почало загоювати кровотокущі рани та підніматися з руїн другої світової війни, згубна, а як на тепер - злочинна, економічна, соціальна та карально-репресивна політика московської влади за діяльнісної підтримки місцевих присіпак, знову перетворила родючі землі неньки України на суцільне кладовище. І хоча за своїми масштабами голод тих часів поступався жажливим 30-рокам, але за своїми наслідками - це був інспірований геноцид українського народу, вістря якого спрямовувалось на фронтовиків - "покоління переможців"; вдів і матерів, "братів і сестер" - самовідданих працівників тилу; дітей та сирот - генофонд нашої держави.

Сподіваємось, що ця трагедія українського народу з плином часу не пішла на безвік і, окрім шраму в його суспільній свідомості, буде одним із чинників сприймання сучасником сьогодення й формування на цій основі світогляду громадянина суверенної, незалежної, демократичної, соціальної та правової держави.

Означене коло питань знайшло певне відображення в історіографічній літературі. Однак, фрагментарність та поверховність їх розгляду не вичерпують проблеми в цілому. Особливої актуальності сьогодні набувають дослідження суспільно-політичних та історико-правових аспектів тієї страшної пори.

В цьому плані книга, яку Ви сьогодні відкриваєте, буде слугувати надійним провідником за часів життя повоєнного українського селянства, познайомить з особливостями розробки та реалізації аграрної політики колишнього СРСР, розкриє дійсну сутність правового та політичного статусу України в межах "радянської імперії" того часу.

У першій главі роботи аналізу піддається стан та проблеми розвитку сільського господарства України у 1945-1946 роках, коли почали визрівати передумови наступного голодомору. Узагальнюються та порівнюються втрати, що були нанесені як фашистською окупацією, так і радянськими евакуаціями, мобілізаціями та оргнаборами. Розглядаються особливості та труднощі відбудови матеріально-технічної бази аграрного виробництва тієї пори.

Наступна глава присвячується узагаленню причин, ходу та наслідків голодомору. Детально аналізуються особливості хлібозаготовчої кампанії 1946-1947 р.р., яка фактично перетворилась у відкритий грабунок села. Спираючись на порівняльний аналіз об'єктивної характеристики погодних умов і характерних рис повоєнних господарських років, робиться висновок щодо у певній мірі штучного характеру голодомору, пов'язаного з деформацією політики держави стосовно сільського господарства і розкривається сутність геноциду з боку держчиновників щодо більшості населення країни. Розглядається хід голоду в різних регіонах України та робляться, із застосуванням

новітніх методик, оцінки соціально-демографічних наслідків голодомору. Розвал сільського господарства не залишив для селян надії на прийнятне майбутнє - а звідси погіршення криміногенної ситуації, зростання злочинності.

У заключній главі розглядається карально-репресивна політика радянської держави стосовно селянства. Досліджуються правові джерела та механізм посилення репресій в 1946-1947 роках.

В той час, коли більшість населення України голодувала, партноменклатурні владоможці "знайшли" самий "простий" та "дійовий" спосіб допомоги їм - посилюючи репресії в напрямку безумовного виконання завищених, як на погодні умови, що склалися, планів хлібозаготівель; посилюючи кримінальні покарання за будь-які, навіть дрібні крадіжки; виселяючи із села осіб, які не працювали в колгоспі; депортуючи до Сибіру та Далекого Сходу "українських буржуазних націоналістів" і їх "посібників". Дається політико-правова оцінка практики застосування сумнозвісних каральних указів 1947 року, що передбачали жорсткі заходи придушення стихійних спроб вижити за таких умов. На тлі трагічного становища селянства досліджуються реальні причини скоєння злочинів і адекватність покарань за них. Докладно аналізуються супутні голодомору явища: зростання кримінальної злочинності, факти канібалізму, безпритульність підлітків і дітей тощо.

Невеличка за обсягом книга виявилась вельми місткою за змістом. Безперечною її перевагою є неупереджений, незаангажований погляд на цей відрізок повоєнного буття суспільства. Можна не погоджуватися з деякими висновками авторів, дискутувати з окремих положень, але, перш за все, треба в цілому привітати й схвалити їх за ще одну спробу наукового дослідження "чорних плям" новітньої української історії.

Сподіваємося, що ця книга стане на пригоді широкому колу читачів, які цікавляться історією України та небайдужі до її сьогодення та прийдешнього.

**Віталій Лукашевич
Федір Турченко**

ВСТУП

Цього року виповнюється трагічна дата української історії—50-річчя голоду 1946-1947 рр., який історики кваліфікували як "третій радянський голодомор". Звичайно, за масштабами він поступався жахливим 1932-1933 рокам, проте умови, в яких він проходив, драматизм впливу на Україну, яка ледве почала підніматись з руїн після другої світової війни, був величезним. Голодне лихоліття, фактично санкціоноване "верховними можновладцями", було в першу чергу спрямоване проти "покоління переможців"—своєрідною "сталінською подякою" за героїзм фронтовиків, втрати вдов та сиріт, недоспані ночі трудівників тилу. Одночасно, чорна коса голодомору спрямовувалась супроти українства, яке люто ненавидів Сталін і проти якого кидав полки НКВС. Московських зверхників бісив рух опору, який впродовж багатьох років палав загравами помсти, бажання жити на вільній землі, у незалежній Українській державі.

Проте, реалізувати цей задум у повному обсязі сталінському керівництву та його київського приплічника у личині Л. Кагановича—ката у кирзових чоботях та солом'яному капелюсі, не вдалося. Аграрне виробництво західних областей, яке базувалось на приватній власності на землю, засадах індивідуального господарювання, витримало і виявило свою життєздатність. Голод у західних областях не став масовим явищем.

Натомість, у центральних, південних та східних областях республіки, а також прилеглих до них "санітарних" областях Росії, Молдавії голод став жахливою реальністю і забрав життя сотень тисяч вчорашніх переможців фашизму, жінок-трудівниць, пенсіонерів, інвалідів. Особливо жорстокого і нелюдського удару зазнали діти—майбутнє будь-якої держави. Тисячі з них стали сиротами, безпритульними, поповнили середовище малолітніх злочинців. Жахливим супутником голодомору стало небачене зростання злочинності. У вчинках голодних людей спостерігався елемент некерованої поведінки, навіть ті з них, хто раніше не складав навіть потенційної загрози, ставали на шлях злочину. І пішов син на вбивство батька, і вдалась до канібалізму щодо своїх же дітей мати, і стали діти та дорослі красти у своїх родичів шматок хліба. Зафіксований рівень злочинності зріс більш як наполовину.

В умовах, коли мільйони населення голодували, держава не тільки не подала їм допомогу, а й суттєво посилила свої карально-репресивні функції в напрямку безумовного виконання планів хлібозаготівель, посилення жорстокості покарань за будь-які, навіть дрібні крадіжки, виселення тих, хто не працював в колгоспному чи радгоспному виробництві, масових депортацій до Сибіру та Далекого Сходу "українських буржуазних націоналістів та їх посібників". В цьому ще раз виявилась антигуманна сутність існуючого режиму, прагнення його за будь-якої ціни, навіть через штучно створені голодомори, втягнути народ в блудне та нездійсненне "світле майбуття"—химери, примарної уяви партійної номенклатури.

Спеціальне дослідження зазначеного кола питань дозволило висвітлити ще цілу низку проблем новітньої української історії, яке стосується особливостей розробки та реалізації аграрної політики держави, правового та політичного статусу України у складі колишнього СРСР, розкриття дійсної сутності режиму, що існував в державі.

Коло питань, що досліджувались в роботі, до кінця 80-х років аб не аналізувалось зовсім, або розкривалось у досить викривленом світлі. Головна маса праць була присвячена проблемам розвитку сільського господарства республіки на складнощі в його відбудов. Особливої уваги заслуговує узагальнюючі праці, які були підготовлен на загальносоюзному ¹ та республіканському матеріалі².

Лише в кінці 80-х років дана наукова проблема стала об'єктом прямих чи побічних наукових узагальнень. Це в першу чергу стосується праць І.П. Кожукала ³, І.М. Маковійчука ⁴ та Ю.Г. Пилявця ⁵. Н цьому етапі вивчення проблем передумов та ходу голодомору 1946-1947 р.р. концентрувалось переважно навколо характеристики стану вища сільського господарства республіки в перші повоєнні роки, складнощій відбудови матеріально-технічної бази аграрного виробництва деформацій політики держави стосовно сільського господарства.

Дещо пізніше розпочали вивчатись демографічні втрати голодомору ⁶. Однак, узагальнювались вони не самостійно, а у контексті розгляду втрат населення 30-40-х років. Методики підрахунку стосовно даної наукової проблеми були аналогічними тим, що використовувались при дослідженні періоду 1932-1933 років. Не враховувався той факт, що поточний облік населення в цей період був надзвичайно недосконалим, а до першого повоєнного перепису 1959 р. ще було майже 1 років.

Розпад СРСР та здобуття Україною незалежності, забезпечивши реальну свободу творчості та розширивши можливості реалізації різних концепцій наукового пошуку, значно активізували вивчення даної теми. Проте, в силу цілого ряду обставин об'єктивного суб'єктивного плану предметом серйозного узагальнення вона не стала. Зусилля переважної більшості дослідників даного історичного періоду були спрямовані головним чином в узагальнення проблем суспільно-політичного життя, місця та ролі окремих особистостей. "Бум" виявлення та наукового осмислення "білих плям" новітньої української історії на жаль, швидко минув. В подальшому об'єктом серйозного узагальнення дана проблема не була.

На гальмування у вивченні теми справили вплив і багаточисленні видавничі проблеми. Більше року, як вченими відділу сучасної історії України на чолі з П.П. Панченком був підготовлений збірник документів, що включає в себе унікальні масиви ⁷. Однак, з-за відсутності коштів він до сьогоднішнього дня так і не побачив світ. Окремі його фрагменти, опубліковані в періодичній пресі, викликали значний інтерес наукової громадськості.

На цьому фоні значно більшою активністю відзначались результати наукового пошуку дослідників інших колишніх союзних республік і в першу чергу Російської Федерації та Молдавії ⁸.

Нові постановки проблеми, залучення до наукового обігу унікальних документів, що тільки-но стали доступні для дослідників російських (колишніх загальносоюзних) архівів відзначають праці В.Ф. Зими ⁹.

Цікавий матеріал вміщено в опублікованому в Молдавії збірник документів "Голод 1946-1947 г.г. в Молдавії" ¹⁰. До речі, окремі його матеріали прямо стосуються України, і зокрема, Чернівецької та Придніпрянського регіону.

Важливу роль в історичному узагальненні проблеми відіграють наукові конференції, що відбулись останнім часом і сприяли залученню до її вивчення нових дослідників. Розгортанню наукового пошуку сприяло зняття грифу таємності з багатьох важливих документів, що стосуються даної теми. Новий імпульс дослідження з проблем голодомору 1946-1947 р.р. одержали у зв'язку з підготовкою до відзначення 50-річчя цієї народної трагедії.

Проведений історіографічний огляд показує, що означене у назві нашої монографії коло питань певною мірою вивчалось історичною наукою. Однак, переважна більшість питань поставлена і вивчена нашими суспільствознавцями поверхово. Практично всі вони носять фрагментарний характер, причини та наслідки страшного голодомору 40-х слабо пов'язуються з особливостями державної стратегії московських владомощів стосовно України. Остання продовжувала розглядатись як республіка, що опозиційно настроєна щодо сталінського режиму. В цьому плані голод значною мірою носив штучний характер і був спрямований проти можливих рецидивів буржуазного націоналізму.

Не розкрито належним чином і проблеми діяльності репресивно-каральної системи в умовах голоду. Вказані питання лише фрагментарно розглядаються в дослідженнях І. Біласа ¹¹ та І. Винниченка ¹².

Дана тема практично не вивчалась в історико-правовому та суспільно-політичному аспектах. Діяльність правоохоронних органів, "голодна злочинність", особливості прийняття та реалізації на практиці каральних указів 1947 р., що діяли аж до початку 60-х років, залишились поза увагою вчених-істориків. В той же час, вивчення даного кола проблем в умовах інтеграції наук дає нові, досить цікаві результати.

Враховуючи це, а також політичне та науково-практичне значення даної проблеми, предметом дослідження було вибрано вузлові питання причин та ходу голодомору 1946-1947 років, політики держави в цих умовах, позиції репресивно-каральної машини та "голодної злочинності". При цьому одним з вузлових питань було виявлення реальних причин скоєння злочину, адекватності злочину і накладеного покарання.

У відповідності до цього було сформульовано завдання та розроблено структуру монографії. В ній здійснена спроба розкрити у системному зв'язку чотири головних моменти, пов'язані з причинами, ходом та наслідками повоенного голодомору 1946-1947 років.

По-перше, здійснена спроба по-новому поглянути на становище сільського господарства в перші повоенні роки. Аналізується як втрати, нанесені нацистською окупацією, так і радянськими евакуаціями та мобілізаціями. Особливу увагу приділено об'єктивній характеристиці погодних умов та характерних рис 1945-1946 господарського року. На основі порівнянь з іншими роками, здійснено спробу дати відповідь на запитання—чи справді посуха стала головною причиною продовольчих складнощів та голодомору?

По-друге, розкривається справжня, а не декларована державна політика стосовно села, і зокрема при проведенні хлібозаготівель. В реальному житті вони фактично перетворились у відкрите пограбування села. І як результат—знедолене війною, обкрадене хлібозаготівлями, українське село, а за ним і місто було втягнуте в черговий радянський голодомор.

По-третє, розглядаються хід голоду в різних регіонах республіки, визначаються вперше у повному обсязі його реальні демографічні наслідки. Щодо останніх, застосовуються новітні методики підрахунку, які включають в себе первинні, вторинні та третинні втрати. Особлива увага, в силу специфіки досліджуваної теми, приділяється вивченню в першу чергу села. Через призму голодної зими та весни 1946-1947 років розглядаються втрати сільського населення цього періоду в цілому. Вони були зв'язані з депортаціями населення, оргнаборами на відбудову металургійних підприємств та вугільних шахт Донбасу, міграціями, які отримали розвиток, незважаючи на напівкріпацьке становище селян.

По-четверте, аналізуються історико-правові аспекти, пов'язані з "голодною злочинністю", бандитизмом, дитячою безпритульністю, канібалізмом. Водночас, чільне місце відводиться спробам партійно-державного керівництва стримати наростання вказаних насичених негативізмом явищ. Доводиться репресивно-каральний характер таких акцій, невідповідність, і зокрема щодо зрізування колосків, крадіжок хліба, скоєних злочинів отриманим покаранням.

В умовах страшного голоду держава не лише не пішла назустріч мільйонам своїх нещасних громадян, які на своїх плечах винесли тяготи війни, до яких в критичний час зверталась не інакше як "брати і сестри", а і посилила свої репресивно-каральні функції.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період 1946-1947 років. В той же час, з метою більш глибокого аналізу тих чи інших проблем, з'ясування причинно-наслідкових зв'язків автори звертаються до періоду 1943-1945 та 1948-1949 років. Однак, дані історичні епохи носять у науковому узагальненні теми другорядний характер.

Джерельну базу дослідження склали документи і матеріали, які можна умовно розділити на декілька груп:

1. Офіційно-політичні документи, законодавчі акти Радянської держави, матеріали партійних органів, що були обов'язковими для виконання всіма, незалежно від партійної належності.
2. Архівні документи, що зберігаються в Центральному державному архіві вищих органів державної влади і управління України, Центральному державному архіві громадських організацій України, ряді обласних державних архівів.
3. Статистичні матеріали.
4. Періодична преса.
5. Документи та матеріали архіву МВС та Служби безпеки України.

Значна частина документів в силу існування до останнього часу на них відповідних грифів вводиться до широкого наукового обігу вперше.

Не претендуючи на вичерпне розв'язання поставлених питань і вираження істини в останній інстанції, будемо вважати завдання виконаним в разі, якщо монографія приверне увагу не лише фахівців, а й усіх, хто не байдужий до проблем новітньої української історії.

ГЛАВА І. ПОВОЄННА УКРАЇНА: НАЗРІВАННЯ ПЕРЕДУМОВ ГОЛОДОМОРУ

1. Стан і втрати села

В роки другої світової війни сільське господарство України понесло втрати, які за розмірами були найбільш вагомими серед всіх галузей економіки. За офіційними даними Надзвичайної державної комісії із встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників, достовірність яких все ж вимагає певного уточнення, окупанти "разрушили и разграбили на Украине 27910 колхозов, 872 совхоза, 1300 МТС". В той же час, дане повідомлення містить елементи суб'єктивного характеру. Справа в тому, що значна частина сільськогосподарського майна, в т.ч. худоби, була евакуйована на схід ще влітку 1941р. Велика його частина не дійшла до місць призначення на сході СРСР, загинула в дорозі, чи була використана для споживання відступаючими частинами Червоної Армії. Є всі підстави стверджувати, що значна частина основних фондів колективних та державних сільськогосподарських підприємств була розподілена між самими колгоспниками ще до вступу частин вермахту. Зафіксовані були навіть випадки грабунку крамниць та інших об'єктів державної торгівлі.

Поряд з цим, варто враховувати і той факт, що згідно з існуючими офіційними директивами майно, яке евакуювати не було можливості, підлягало безумовному знищенню. Саме ця ідея червоною ниткою проходить у прийнятій 29 червня 1941 р. (в числі перших) "Директиві РНК СРСР та ЦК ВКП(б) партійним та радянським організаціям прифронтових областей". В ній, зокрема, відзначалось, що при вимушеному відході Червоної Армії ворогу не залишати жодного кілограма хліба, жодного літра пального. Кожного колгоспника зобов'язували переганяти худобу, а хліб здавати на збереження державним органам, а в разі неможливості цього - безумовно знищувати². Це рішення, що на місцях часто безоглядно втілювалось в життя, фактично поставило знову на грань голоду мільйони тих, хто залишався на тимчасово окупованій території.

Водночас слід враховувати, що відповідно до Указу Президії Верховної Ради СРСР "Про воєнне становище", який було прийнято в перший же день війни, військові Ради фронтів, військових округів та окремих з'єднань отримували право проводити вилучення транспортних засобів та іншого необхідного для потреб оборони майна як у державних, так і громадських та кооперативних підприємств, організацій, окремих громадян³. З цього випливає, що техніки, яка була в робочому стані в колективних та радянських господарствах на час вступу німецьких військ практично не залишилось. Навпаки, як свідчать статистичні дані, за роки війни певна частина техніки німецькою адміністрацією була відремонтована і пущена в дію. Так, зокрема, на 25 жовтня 1943 р. (час визволення) в Запорізькій області нараховувалось 33 машинно-тракторних станції. На них було 1020 тракторів,

879 комбайнів, 1300 плугів, 637 сівалок, 77 молотарок. Це відповідало технічному рівню початку 30-х років, тобто часу проведення колективізації сільського господарства.

Цей висновок підтверджують і дані по Україні в цілому. Загальна кількість техніки, враховуючи природне зношення, зменшилась у сільському господарстві республіки в 2-2,5 рази. Значна частина машин і обладнання була розукомплектована, фізично зношена, вимагала капітального ремонту чи списання. Так, з 10277 тракторів, що були нараховані по 8 визволених областях республіки, за даними на 1 жовтня 1943 р., в робочому стані знаходилося 6748⁴. Значна частина з них взагалі не підлягала ремонту. В той же час, німецька адміністрація на місцях проводила активну роботу щодо збереження існуючої колгоспно-радгоспної системи виробництва, яка дозволяла вилучати з мінімальними зусиллями максимальну кількість сільськогосподарської продукції.

На початковому етапі окупації, особливо в 1941 р., німецьке командування прагнуло залучити селян на свій бік. Ось що писав в липні 1941р. в листі до Й. Сталіна секретар ЦК КП(б) Білорусії П. Пономаренко: "В зайнятих районах німці намагаються підобрювати селян. Прибувши до села, солдати й офіцери вітаються з найшановнішими з них за руку, роздають дітям цукерки, а жінкам - інколи по 2-3м ситцю, здебільшого дореволюційного виготовлення. Вся їхня агітація, усна й друкована, проходить під гаслом боротьби з євреями та комуністами, які подаються як синоніми. В одному з сіл німці запитали дідів: "Якої влади ви б хотіли?" Котрийсь з них відповів: "Такої, щоб дала спокій нашому селу"⁵.

Поряд з цим, німецька адміністрація активно вилучала для потреб фронту вироблені продукти харчування, не допустивши, однак, за цих надзвичайних умов в переважній більшості населених пунктів голоду. Нацистська влада, як свідчать опубліковані документи з архівів А. Розенберга та Є. Коха, чітко усвідомлювала, що поширення голоду серед місцевого населення загрожує некерованими виступами, суттєвим розширенням соціальної бази партизанського руху. В той же час, для партизанських з'єднань проблема голоду стояла досить гостро⁶. Таким чином, проблема забезпечення умов елементарного харчування населення з площини фізіологічної переміщувалась в площину політичну.

Всього за даними тієї ж Надзвичайної комісії з України було вилучено 3442 тис. голів великої рогатої худоби, 3750 тис. свиней, 4781 тис. овець та кіз, 2692 тис. коней, 4415 тис. т зерна та борошна, 1310 тис. т картоплі. Це негативно вплинуло на стан продовольчого забезпечення жителів на тимчасово окупованих територіях, поставило багато з них на грань голоду.

Помітне незадоволення селян, і не лише України, а і Росії, Білорусії викликали дії диверсантів, які ставили за мету знищення колгоспного, а часто і індивідуального майна. Як показує аналіз архівних

джерел, в тому числі і Служби безпеки України, синдром "Зої Космодем'янської" і на теренах України набув значного поширення.

Водночас, аналізуючи втрати села в ході другої світової війни, варто враховувати те, що значна частина евакуйованого в східні регіони СРСР майна та обладнання так і не була повернута після вигнання з території України німецько-фашистських загарбників. Це особливо стосується техніки, якої в колективних та державних господарствах катастрофічно не вистачало, та продуктивної великої рогатої худоби. Робота з останньою, і зокрема, стосовно відновлення її репродуктивних функцій, селекційна справа виявилась розваленою.

Це видно як на прикладі усієї республіки, так і Запорізької області, зокрема. В області значно зменшилось поголів'я, в тому числі, великої рогатої худоби - на 70403 голови, свиней - на 33004 одиниці, овець - на 123993 голови⁷.

Практично нанівець було зведено матеріально-технічну базу колгоспів, яка створювалась ціною надзвичайних зусиль у довоєнні роки. В ході бойових дій та німецької окупації була знищена переважна більшість укомплектованих виробничих приміщень - більше 230 тис.; спалено чи знищено 18 млн. га посівних площ.

Антиукраїнська політика німецької окупаційної адміністрації, яка була зацікавлена у викачуванні з села максимальної кількості продуктів з найменшими затратами, у переважній більшості шляхом надзвичайних заходів, призвела до руйнації досить хиткої системи сівозміч, знищення лісозахисних смуг, виведення багатьох площ з ефективного господарського обігу.

В той же час, велика кількість площ виявилась замінованою, захараченою, що, зрештою, робило неможливим їх використання.

Вже на початку відбудови до сказаного додалися ще певні складнощі. За роки окупації на поля було занесено велику кількість карантинних, особливо шкідливих бур'янів, що могли негативно вплинути на врожаї подальших років. В зв'язку з цим, на найвищих щаблях партійно-державного керівництва були прийняті відповідні рішення щодо виявлення та безумовної ліквідації найбільш небезпечних бур'янів⁸. В цілому по республіці було використано для потреб населення чи армії 100 тис. га лісозахисних смуг, більше 140 тис. га садів та виноградників⁹.

В 1944 р. колгоспи України (без західних областей) обробляли менше 70% довоєнної кількості площ, однак, незважаючи на таке досить помітне падіння чисельності, навантаження в обробітку землі на одного працездатного колгоспника порівняно з 1940 р. зросло більш як на 30%, а навантаження на ту малочисельну робочу худобу, що залишилась, виросла більш як вдвічі¹⁰. Через надзвичайні навантаження, коли часто тягловою силою ставали люди, не здійснювався належний догляд за посівами, виконання необхідних комплексів робіт у кращі агротехнічні строки. Це, звісно, негативно відображалось на врожайності колгоспних полів, що створювало потенційну загрозу голоду.

Сказане, дозволяє зробити висновок про те, що у повоєнному селі були наявні багаточисленні проблеми, що вже саме по собі створювало потенційну загрозу голоду. Від нього врятували лише сприятливі природні умови 1944-1945 років, небажання сталінського керівництва за умов війни, що продовжувалась, мати у своєму тилу "внутрішню опозицію".

Війна справила руйнаційний вплив не лише на землеробство, а і на тваринництво. Останнє відіграло у досліджуваній період особливо важливу роль у плані забезпечення продуктами харчування особистих господарств. Недарма, ще з голодного лихоліття 33-го корову в українських сім'ях називали не інакше як "годувальницею". Саме завдяки коровам вижили в роки "соціалістичної перебудови села" десятки, коли не сотні тисяч українських сімей. Після визволення території республіки громадське поголів'я худоби складало всього 6,4% рівне 1941 р., в тому числі корів - 2,6%, свиней - 1,9%. Птахівництво як галузь взагалі було знищене¹¹. За таких умов значно знизилась продуктивність худоби, масове використання її як тяглової сили негативно відобразилось на її фізичному стані. Практично зруйнованою виявилась племінна справа, від якої, як свідчить досвід передових держав світу, значною мірою залежить успішний розвиток тваринницької галузі.

Не вдаючись до докладного аналізу збитків, причинених селу республіки німецько-фашистською окупацією, відзначимо, що вони призвели до суттєвого погіршення становища в аграрному секторі економіки, яке і само по собі, ще до початку війни було в критичному стані. Хвалена стабільність у забезпеченні громадян СРСР продуктами харчування, як довів М.А. Вилцан, досягалась за рахунок надзвичайних заходів розподілу продуктів, використання державних ресурсів, та, зрештою, сприятливих погодно-кліматичних умов. Достатньо було навіть незначних природних катаклізмів, аби вся система продовольчого забезпечення населення потерпіла крах. Саме так і сталося в 1946-1947 рр.

Руйнація в ході війни матеріально-технічної бази аграрного виробництва, виведення з обігу тисяч гектарів посівних площ, призвели до суттєвого скорочення обсягів валового виробництва сільськогосподарської продукції. На 1945 рік, незважаючи на реалізацію комплексу надзвичайних заходів з налагодження роботи сільськогосподарських підприємств, обсяги виробництва сільськогосподарської продукції в республіці склали всього 48,4% від досягнутого довоєнного рівня¹².

Проте, найбільш трагічними були втрати населення. Україна, територія якої протягом кількох років була окупована військами гітлерівської Німеччини, належала до найбільш потерпілих республік колишнього Союзу. З перших днів окупації німці розглядали населення України як великий резерв дармової робочої сили, надто необхідної для німецької військової машини. Заходи щодо вигнання працездатного населення в рейх застосовувались з однаковою інтенсивністю і розмахом по всій території України. За умов відсутності великої кількості чоловіків, що були мобілізовані до лав Червоної Армії чи знаходились

у партизанських та повстанських загонах, окупанти з кінця 1942 р. за особливим наказом Гітлера приступили до масового вигнання в рабство жінок віком 16-35 років.

Проведення "трудових мобілізацій" зустріло опір українського населення. У відповідь застосовувались надзвичайні заходи. Лише в Запорізькій області німцями було страчено 43607 чол.¹³. Всього ж по республіці втратили населення, переважну більшість якого складали сільські жителі, досягли показника в 4,5 мільйона чоловік¹⁴.

Здійснені як нами, так і іншими авторами, підрахунки показали, що всього до Німеччини з України було вигнано 2млн. 503 тис. чоловік, в тому числі з Вінницької області - 64,2 тис., Волинської - 30 тис., Ворошиловградської - 72 тис., Дніпропетровської - 176,3 тис., Кіровоградської - 52 тис., Київської - 770 тис., Кам'янець - Подільської - 117 тис., Львівської - 170,4 тис., Миколаївської - 26 тис., Одеської - 56 тис., Полтавської - 175 тис., Рівненської - 22,2 тис., Сумської - 78 тис., Сталінської - 252,2 тис., Станіславської - 68,3 тис., Тернопільської - 164 тис., Харківської - 164 тис., Херсонської - 40,4 тис., Чернігівської - 41,6 тис., Чернівецької - 70 тис., Криму - 85,4 тис., Закарпаття - 71 тис. Із Запорізької області до фашистської неволі було вигнано 119814 чол.¹⁵

Це суттєво погіршило ситуацію з робочою силою в сільському господарстві. Лише з осені 1944 р., з початком активних дій радянського уряду щодо повернення колишніх жителів СРСР додому, розпочалось їх повернення на батьківщину.

В Україні прийом та розподіл репатріантів проходив на 6 збірно-пересильних пунктах (у Львові, Ковелі, Володимир-Волинському, Раві-Руській, Самборі, Коломиї) з 10 підпунктами. В усіх областях були організовані відділи у справах репатріантів, а також 40 приймальників-розподільників¹⁶. До 1 листопада 1945 р. в порядку репатріації в Україну повернулось більше 750 тисяч чоловік, вигнаних до Німеччини¹⁷.

Станом на 1 листопада 1945 р. державними органами було працевлаштовано 449 тис. репатріантів, в тому числі у промисловості - 85,4 тис. чол., в сільському господарстві - 354,4 тис. Повертались в Україну і колгоспники, евакуйовані на початку війни в східні області СРСР. Проте, поправити ситуацію з трудовими ресурсами до кінця війни так і не вдалось.

В результаті на початок 1945 р. сільське населення республіки у порівнянні з відповідним періодом 1941 р. зменшилось більш як на 7,4 млн. чол., або на 27,2% (з 27231,5 тис. чол. до 19815,8 тис. чол.), при цьому 73,6% вибулого населення складали чоловіки¹⁸. Коли до війни їх чисельність поступалась кількості жінок на 8,9%, то після війни ця різниця склала 43,5%. Найбільше скоротилась чисельність чоловіків віком 16-54 роки. На початок 1945 р. їх виявилось ледь більше 1/4 довоєнної кількості. Значно зменшилась і кількість працездатних жінок.

Різде зменшення чисельності працездатного населення за умов, коли значна частина матеріально-технічної бази господарств була

знищена, фактично означало неминуче падіння обсягів виробництва продукції, фактичну натуралізацію селянських господарств. Якщо в 1940 р. в громадському господарстві колгоспів брало участь 8535,5 тис. чол., то в 1945р. - 7367,9 тис. чол. або 86,3%¹⁹.

Та все ж особливо помітним було скорочення чисельності працездатного населення. Воно складало кістяк чисельного зменшення селянства. Коли на початок 1941 р. в колгоспах республіки нараховувалось 7244,5 тис. працездатних чоловіків віком 16-60 років та жінок 16-55 років, то на початок 1945 р. в 16 східних областях республіки в колгоспах нараховувалось 784 тис. працездатних чоловіків і 3792 тис. працездатних жінок²⁰.

Як зазначувалось вище, війна нанесла найбільшого удару по чоловічій частині працездатного населення. На 1945 р. співвідношення чоловіків і жінок складало 1:4. Це, природньо, ускладнювало як зростання рівня природнього відтворення населення, так і створювало напруженість у забезпеченні сільського господарства трудовими ресурсами. Кризова демографічна ситуація сформувалась в центральних районах України, які найбільше постраждали в ході бойових дій та німецького окупаційного режиму. Наприклад, співвідношення чоловіків у працездатному віці складало у Київській області 129,8 тис. до 576,2 тис. жінок, або (1:4,5), у Полтавській - відповідно 60 до 360,3 (1:6), Дніпропетровській - 34,2 та 213,3 тис. (1:6,5)²¹.

Ситуація дещо поліпшилась у зв'язку з демобілізацією армії. Вона проводилась у відповідності з Законом прийнятим першою повоеною сесією Верховної Ради СРСР 23 червня 1945 р. На цьому етапі, що тривав до 25 вересня 1945 р., демобілізації з армії підлягало 13 старших вікових категорій, її темпи були найвищими. Всього за цей період з війська було відпущено до мирного життя близько 40% його складу.

У вересні 1946 р. було оголошено про демобілізацію нового контингенту воїнів армії та флоту. Поряд із старшим віком, Закон передбачав звільнення осіб рядового і молодшого начальницького складу з закінченою вищою і середньою спеціальною сільськогосподарською освітою²².

Третя черга демобілізації, що розпочалась в травні 1946 р. і тривала аж до 1948 р. включно, була найменш масовою і за масштабами значно поступалась двом попереднім. Наприклад, в села Запорізької області в травні-вересні 1946р. прибуло 12,6% від загального числа демобілізованих, в Одеську - близько 8%, Сталінську - 7,4%, Крим - 6%. В Одеську область за півроку в 1945 р. прибуло майже 66 тис. демобілізованих, а в 1946 р. - всього 42 тис.²³

Демобілізовані воїни, як правило, були кваліфікованими спеціалістами. Вони поповнили лави механізаторів, комбайнерів, механіків машинно-тракторних станцій, багато з них були обрані на керівні посади. Демобілізація певною мірою сприяла поліпшенню демографічних показників українського села. Вона включала в громадське життя держави найбільш самостійні, творчі і ініціативні сили народу, стала важ-

ливим джерелом поліпшення загальної, як економічної, так і демографічної обстановки на селі.

В той же час, в загальному трудовому балансі колгоспів та радгоспів провідною залишалась жіноча праця. Питома вага трудоднів, вироблених ними складає в 1944 р. - 77,3%, 1945 р. - 72,2% (проти 39,2% в 1940р.) в загальному масиві трудоднів, вироблених всіма працівниками колективних господарств²⁴.

В трудовому балансі аграрного виробництва, що є базовим для вирішення економічних завдань, зросло значення груп підлітків, інвалідів, пристарілих. В 1945 р. в колгоспах республіки працювало більше 40 відсотків, тих, хто мав право на пенсію за віком. В середньому за рік ними було вироблено 103 трудодні²⁵.

Певний резерв зростання чисельності сільських трудівників склали ті, хто повертався з евакуації. Близько 1,5 млн. осіб селян самостійно чи централізованим порядком були евакуйовані разом з громадським майном на схід. Всього ж до місць нової дислокації дійшло не більше 1 мільйона сільських жителів. Різниця в цифрах пояснюється тим, що у зв'язку з швидким наступом гітлерівських моторизованих частин багато евакуйованих загинуло чи залишилось проживати в прифронтових районах.

В історичних дослідженнях доведено пріоритетне значення у державній політиці вказаного періоду промисловості та індустріального комплексу порівняно з сільським господарством. У зв'язку із значним скороченням чисельності робітничого класу на кінець другої світової війни (в УРСР залишилось 17% їх довоєнної кількості, а весь промислово-виробничий потенціал республіки складав лише ледь більше 40% у порівнянні з 1940 р.)²⁶, а також небачено зросли масштабами відбудовчих робіт значно зросла потреба в робочій силі, яка в цей період переважно формувалась за рахунок селянства. У відповідності з Законом про п'ятирічний план відбудови та розвитку народного господарства на 1946-1950 р.р. була відновлена у довоєнному вигляді система організованого перерозподілу трудових ресурсів. В щорічних народногосподарських планах встановлювалась кількість сільського населення, яку передбачалось залучити до роботи в промисловості. З колгоспів України лише в 1946 р. було направлено тільки до вугільної промисловості біля 80 тис. чол.²⁷ Разом з селянством до відбудови вугільних шахт залучався спецконтингент.

Всього з 1946 по 1948 рік в промисловість республіки влилось більше 2 млн. чоловік, переважна більшість з яких була сільськими жителями²⁸.

Крім того, значна частина сільського населення щорічно відволікалась на заготівлі лісу, будівництво доріг, інші тимчасові роботи. Часто такі сезонники не повертались назад в село.

Велика кількість сільських жителів, особливо молоді, вербувалась до ремісничих училищ і шкіл фабрично-заводського навчання (ФЗН). Лише в 1948 р. в школи ФЗН по областях Української РСР було призовано більше 150 тис. юнаків і дівчат²⁹.

Паралельно, незважаючи на жорсткі заходи по закріпленню робочої сили на селі, отримала розвиток стихійна міграція. Проте, все ж її масштаби не варто перебільшувати. Ще в 1932 р. в СРСР на рівні Ради Міністрів було затверджено досить важливі документи, які означали фактичне насильницьке прикріплення селян до землі та їх вилучення лише за умови врахування потреби соціалістичної індустрії. В даному дослідженні, зважаючи на слабку вивченість проблеми, доцільно розкрити її дещо ширше.

27 грудня 1932 р. ЦВК та РНК СРСР за підписами М. Калініна, В. Молотова та А. Єнукідзе було прийнято 2 надзвичайно важливих для села документи. Це були: постанова "Про встановлення єдиної паспортної системи по Союзу РСР і обов'язкову прописку паспортів" та "Положення про паспорти"³⁰.

Прийняті в умовах завершення "великого перелому", колективізації сільського господарства, значного збільшення міського населення за рахунок сільського, яке вже втягнула в себе кістлява рука голодної смерті, ці документи в першу чергу стосувались селян, бо міщани ще з часів В. Маяковського мали право на одержання "серпастого і молоткастого".

Паспорт, як обов'язковий документ, що засвідчував особу, вважався для всього населення міст, робітничих селищ, районних центрів, новобудов, транспорту, радгоспів, місць розташування МТС, стокілометрової західної європейської смуги СРСР. В усіх інших сільських регіонах громадяни паспортів не одержували, а облік цього населення проводився за поселенськими списками.

І це було в той час, коли в "усіх інших сільських місцевостях" проживало 2/3 всього населення. Тепер вони позбавлялись права жити де-небудь, окрім свого села. Навіть відвідувати родичів чи кого-небудь в "містах, районних центрах та селищах міського типу своєї області, краю чи республіки, яка не мала обласного підпорядкування", вони мали право прожити там термін не більше 5 днів.

Паралельно з цим було розроблено і затверджено величезне хитросплетіння павутини регламентацій, які визначали, хто, в який термін і де по прибуттю повинен зареєструватись, прописатись, що було необхідним для прописки-виписки. Паралельно з цим було розроблено систему адміністративних (штрафи, виселення) та кримінальних покарань за порушення паспортної системи.

Статею 80-1 Кримінального кодексу Української РСР повторне, незважаючи на застосування заходів адміністративного впливу, проживання у місцевостях, де введена паспортна система, без прописки паспорта чи тимчасового посвідчення, також повторне, незважаючи на застосування заходів адміністративного впливу, порушення правил прописки паспорта чи тимчасового посвідчення перебачало за собою - позбавлення свободи терміном до трьох років. Аналогічне покарання чекало і тих посадових осіб, які порушували правила прописки паспортів та тимчасових посвідчень, та прийому на роботу без паспортів³¹.

Жорстке покарання - до трьох років таборів - передбачалось тим, хто хоча б один раз порушив правила в'їзду в заборонену прикордонну зону (вона тоді складала більше 100 км) без дозволу Народного комісаріату внутрішніх справ Союзу РСР. Таке ж покарання чекало голів сільських рад, комендантів підприємств, будівництв та інших посадових осіб, в функціональні обов'язки яких було закладено спостереження за дотриманням в житловому фонді правил проживання та паспортної системи³².

Реалізація вказаних рішень, які зберігали свою силу, аж до 21 жовтня 1953 р., коли було затверджене нове "Положення про паспорти", яке разом з тим повторювало головні ідеї документів кінця 1932 р., забезпечило тоталітарній державі реалізацію трьох завдань стосовно села.

По-перше, удар по селянству, який було нанесено насильницькою колективізацією, завершився паспортним нокаутом, а село остаточно перестало бути реальною соціальною силою, ставши лише масою безправної робочої сили.

По-друге, в результаті прийняття вказаних документів, робітничий клас виявлявся фактично насильно прикріпленим до певних промислових підприємств, покинути які він міг лише з дозволу владоможців. Недарма в "Положенні..." сам термін "паспортна система" формулювався у вигляді наступного завдання: "Паспортна система - порядок адміністративного обліку, контролю та регулювання пересування населення". Термін "адміністративне регулювання" за умов жорсткої командно-бюрократичної системи означає, що трудові ресурси, всупереч економічним законам, планово регулювались чиновниками. Люди, у відповідності з цим документом, поряд з "фондами", "лімітами" направлялись та розподілялись.

Нарешті останнє. Фактично, закривши міста і ізолювавши село невидимим парканом, обмеживши пересування з одної області до іншої, репресивний апарат розвернув терор тут же за повною програмою. Ховались селянам вже було ніде. Вдумаємось в текст постанови 1932 р.: "З метою кращого обліку населення міст, робітничих селищ і новобудов та розвантаження цих населених пунктів від осіб, не зв'язаних з виробництвом і роботою в установах і школах, а також з метою очищення цих населених пунктів від прихованих куркульських, кримінальних та інших антигромадських елементів"³³. Тепер відомо, від кого очищали в 30-40-і роки.

Після закінчення другої світової війни тривала реалізація вказаних нормативних документів. Паспортний тиск на село продовжував справляти суттєвий вплив на процеси міграції населення, обмежуючи свободу його пересування. Однак, за умов величезних переміщень населення, контроль в цей період звичайно послабився. Частина сільських жителів, незважаючи на відсутність офіційних дозволів сільських рад, самостійно покидали господарства, і в першу чергу економічно слабкі, де оплата праці була низькою.

691074

Особливо посилювався відтік із села напередодні голоду 1946-1947 років. Наприклад, лише з колгоспів Новосанжарського району Полтавської області за 1946 р. окрім 648 чол., що вибули за оргнабором, не менше 1700 чол. покинуло село самостійно³⁴. В цей же час, до 1950 р. господарства Дніпропетровської області покинула майже половина працездатного населення³⁵.

Деяке скорочення чисельності сільських жителів у відбудовчий період відбувалось і за рахунок виключення осіб, які не брали участі в колгоспному виробництві і не виробляли встановленого офіційно мінімуму трудоднів. Лише за 1947 р. за невироблення встановленого мінімуму трудоднів судами республіки було притягнуто до відповідальності більше 20 тис. колгоспників³⁶. Проте, більш масове виселення з колгоспів розпочалось дещо пізніше, в 1948 р. Як правило, воно проводилось разом з сім'ями, що посилювало його жорстокість.

Великі втрати понесло сільське населення України в ході виселення за межі України учасників націоналістичного підпілля та членів їх сімей. Вказана акція проводилась у відповідності з постановою ДКО СРСР від 20 березня 1944 р. "Про спеціальні заходи у західних областях УРСР". Його 8-й пункт ставив завдання перед Народним комісаріатом внутрішніх справ виселяти родини активних учасників ОУН, УПА і УНРА у віддалені місцевості СРСР³⁷. Згодом за підписом Л. Берії органам внутрішніх справ на місця були направлені детальні інструкції щодо проведення переселення³⁸. Вже в 1944 р. у віддалені райони СРСР - Красноярський край, Комі АРСР, Архангельську, Кіровську та Молотовську області з західних областей було депортовано 4744 родини (13320 чол.)³⁹.

10 січня 1945 р. ЦК КП(б)У приймає таємну постанову "Про посилення боротьби з українсько-німецькими націоналістами в західних областях УРСР", в якій вказувалось на необхідність більш рішучої боротьби і репресій супроти "бандитів та їх пособників (куркулів, торговців т.ін.), які надали хоча б незначну допомогу бандитам". За 1945 р. із західних областей було переселено не менше 50 тис. чол.⁴⁰

В 1946 р. виселення оунівців продовжилось. За умов голодомору, що охопив в 1947 р. східні райони України, переселення "ворогів народу" з заходу республіки було покладене ледь не на планові рейки. У наведеному І. Винниченком листі заступника міністра внутрішніх справ СРСР В. Ряного до заступника Голови Ради Міністрів СРСР А. Мікояна, мова велась про те, що "у другому кварталі 1946 р. з території Української РСР в північні та східні райони Союзу передбачалось перевезти ешелонами 30000 спецпоселенців"⁴¹.

10 вересня 1947 р. право направлення на спецпоселення було передано Особливій нараді МДБ СРСР. Обов'язковому виселенню з України підлягали родини учасників оунівських з'єднань, куркулі-націоналісти та їхні родини. Всього до жовтня 1947 р. з України було виселено 26322 родини (77791 чол.). Протягом 1947 р. в східні райони СРСР разом з рідними та поодиначі прибуло майже 25 тис. дітей

спецпоселенців-оунівців. Всього ж на травень 1948 р. чисельність депортованих з України складала 131935 чол. (без Криму)⁴².

Враховуючи це, незважаючи на значний притік в сільське господарство в перший повоєнний рік робочої сили, довоєнна чисельність сільського населення за умов розпаду матеріально-технічної бази аграрного виробництва не лише не була відновлена, а і складала менше 80% довоєнної. Погіршились основні демографічні показники сільського трудового потенціалу.

Таким чином, можна зробити висновок, що на 1946 рік статевікова структура сільського населення характеризувалась критичними показниками. Знизилась його дієздатність, значно зросло число непрацездатних, одиноких пристарілих, інвалідів.

Відтік значної найбільш продуктивної частини трудівників села в інші галузі, призводив до зростання обсягів виробничого навантаження на одного працівника, сповільнював процес вирішення економічних завдань. Вже в цей період колективні господарства відчують гостру потребу в робочих руках. В 1946 р., за неповними підрахунками економістів, для виконання весняно-осіннього комплексу сільськогосподарських робіт в колективних господарствах не вистачало близько 30% працівників. Вже в цей період до аграрного виробництва залучається робоча сила з міст, учнівська та студентська молодь. Це ж в свою чергу вело до зростання непродуктивних витрат, що і так знижувало невисокі показники ефективності господарювання на селі.

Війна справила негативний вплив на рівень кадрового забезпечення сільськогосподарського виробництва. На фронт вибули найбільш підготовлені та кваліфіковані кадри. При цьому варто враховувати і те, що система "бронювання" на село, на відміну від міста, не поширювалась.

За підрахунками, проведеними М. Буцьком та М. Лавриновичем, з села вибуло до 90% трактористів і комбайнерів, 60-70% голів колгоспів та директорів радгоспів⁴³. Їх посади стали обіймати нові кадри, рівень кваліфікації яких був набагато нижчим. Коли, наприклад, в колгоспах Сумської області напередодні другої світової війни 18% голів колгоспів мали три і більше роки стажу роботи на вказаній посаді, то на 1944 рік - всього 8%, причому переважна більшість з них були обрані на цю посаду вперше⁴⁴. Низким був освітній рівень і спеціалістів сільськогосподарського виробництва. Більше 70% з них мали лише середню освіту. Консерватизм існуючої системи підготовки кадрів, першочергова увага до проблем промисловості, ускладнювали забезпечення села необхідними кадрами.

Система керівництва сільським господарством, що значно бюрократизувалась та централізувалась в роки другої світової війни, була характерною і для повоєнного часу. Економічне стимулювання, що не отримало належного рівня розвитку і в довоєнні роки, було ще більш обмежене. Отримали перевагу адміністративні методи регулювання громадського виробництва. За мирних умов на селі продовжували

зберігатись воєнно-комуністичні порядки, які фактично виключали можливість вільного розвитку, прояву творчої ініціативи.

Прагнучи поставити колективні господарства у повну залежність від себе, держава монопольно володіла сільськогосподарською технікою. В результаті механізатори, що працювали в МТС, були незацікавленими у одержанні колгоспами належної кількості сільськогосподарської продукції. Складалась ситуація, коли механізатори-колгоспники юридично виступали сезонними працівниками, що були найняті в колгоспах, а працювали свій основний час в машинно-тракторних станціях, на державних підприємствах. Така система забезпечення МТС кадрами була встановлена ще в роки першої п'ятирічки, коли держава не могла взяти на себе утримання механізаторських кадрів. Відсутність чіткої належності механізатора до землі, їх "подвійне підпорядкування" - правлінню колгоспу та керівництву МТС - справляло негативний вплив на результати господарської діяльності на селі⁴⁵.

Недосконалою та забюрократизованою була і система організації сільськогосподарського виробництва. Основною її ланкою залишалась бригада. У відповідності до існуючої нормативної бази, і, зокрема, Статуту сільськогосподарської артілі, за нею передбачалось закріплення землі та основних засобів виробництва, продуктивної худоби та тяглової сили. Проте, у більшості господарств підходи до їх організації виявились формальними, і як результат - 80 тисяч бригад, що нараховувались в сільському господарстві республіки на початок 1946 р., менше половини мало хоча б формально закріплені в рамках господарства наділи землі⁴⁶.

При формуванні бригад допускались і суттєві помилки, які неминуче відображались на їх діяльності. Окрім відсутності в них будь-яких земельних та матеріальних ресурсів, вказані колективи не мали налагодженої системи обліку і економічного стимулювання. В ряді колгоспів республіки у складі бригад створювались ще громіздкі - в 18-30 чоловік-ланки. За ними закріплювались персональні площі, що включали 10-18 культур. Непоодинокими були випадки, коли останні існували лише формально, на папері, а вся робота виконувалась скопом, що призводило до розпаду багатьох з них вже в перший рік роботи. Так, за 1945 р. в Миколаївській, Херсонській, Ворошиловградській областях розпалось близько 3 тис. ланок. Незважаючи на спроби партійно-державного керівництва, утримати вказані процеси під контролем не вдалося. В 1947 р., наприклад, за ланками було закріплено всього близько 18% площ, зайнятих зерновими культурами, 77% - картоплею, 69% - овочами. Значно краще був стан справ з цукровими буряками, площі яких були закріплені за ланками на 99%⁴⁷.

Дуже часто матеріальні результати роботи окремих ланок не враховувались, а розрахунок за вироблену продукцію проводився у розмірі бригади. Це призводило до розпаду багатьох з них. Всього за 1946 р. в республіці розпалось близько 20 тис. ланок. В подальшому цей процес продовжувався, і навіть набрав оберти. Вже в цих умовах

люди відчували розчарування від результатів колективної системи оплати праці.

При цьому варто врахувати, що і існуючий рівень оплати праці трудівників сільського господарства в перші повоєнні роки був катастрофічно низьким. Коли в 1940 р. оплата одного трудодня складала в середньому 2,3 кг зерна та 1,16 крб. грошей, то в 1945 р. відповідно 0,4 кг та 69 коп., 1947 - 0,8 кг та 87 коп. За 1946 р., враховуючи його найгірші результати, офіційною статистикою дані взагалі не наводились⁴⁸.

Таким чином, в перший рік після закінчення другої світової війни матеріальне становище трудівників села було набагато гіршим порівняно з довоєнним періодом, в той час коли роздрібні ціни на промислові та продовольчі товари значно зросли. Виданий в 1947 р. напередодні грошової реформи фактичний прейскурант цін на промислову продукцію, що одержав назву "Сборник городских и сельских цен" зафіксував такі ціни на промислові товари: бавовняні штани - 60-70 крб.; гімнастюрка - близько 70 крб.; наручний годинник - 360 крб.; радіола - близько 1 тис. крб.; коверкотовий костюм - до 1,5 тис. крб.⁴⁹

Навіть для колгоспника - ударника, який виробляв щорічно 350 трудоднів, тобто фактично працював без вихідних, одержував за рік близько 550 крб., після сплати податків, обов'язкового страхування, інших платежів, які забирали до 400 крб., за рік своєї роботи міг придбати для себе лише штани та гімнастюрку.

До цього варто додати, що на початок 1946 р. 40,6% всіх колективних господарств Української РСР видавали на 1 зароблений трудодень менше 300 грамів зерна, 21,3% видавали на кожен трудодень менше 20 копійок. Водночас, 3,6% колгоспів взагалі не видавали на трудодні зерна, через те, що не мали можливості, а 11,2% господарств взагалі не видавали на трудодень грошей⁵⁰. Можна з усією впевненістю сказати, що в голодний 1946-1947 рр., в умовах неврожаю чисельність таких господарств як мінімум подвоїлась. До цього слід додати, що останні не завжди мали можливість виплатити ті суми, що подавалися в державну статистичну звітність. Щорічно зростали масштаби заборгованості колгоспів на трудодні своїм працівникам. На початок 1948 р. вони склали більше 600 млн. карбованців. Роками чекали колгоспники і додаткової оплати.

Негативний вплив на результати господарювання в аграрному секторі економіки справляли як недосконалість існуючої системи оплати праці, так і багаточисельні порушення, що тут допускались. В архівах збереглась велика кількість скарг колгоспників на існуючу зрівнялівку в оплаті праці. Особливо незадоволення викликали виплати адміністративно-управлінському персоналу, які в багатьох господарствах були в 3-3,5 рази вищими, аніж рядових трудівників⁵¹.

При цьому варто врахувати, що і чисельність управлінсько-бюрократичного апарату в сільськогосподарському виробництві була досить великою. В результаті на його утримання ішло до 40% фонду заробітної плати.

В повосенному селі налагодженою, навіть такою, що перевершувала реальні фізіологічні норми, була система викачування поту з сільських трударів. Можливість навіть існування останньої за умов соціалізму заперечували апологети сталінської економічної системи. Наприклад, в колгоспі ім. Ворошилова Оріхівського району Запорізької області в жнивну кампанію 1946 р. були затверджені такі норми виробітку на 1 трудовдень. Косіння коосою - 0,5 га в день, загрибання кінними граблями - 8 га; ручними - 2,5 га, скирдування вручну - 20 копн, очищення зерна на сортуванні - 80 центнерів, скирдування соломи з-під комбайна вручну - 3,5 га⁵². Низька оплата трудовднів відбивала у колгоспників бажання якісно виконувати багато робіт, чи виконувати їх з надзвичайно низькою якістю. Досить поширеним явищем стало застосування штрафів у вигляді списання зароблених трудовднів.

Відсутність матеріальних стимулів виробництва, адміністративно-натискні методи управління сільським господарством, повна відсутність господарської самостійності неминуче вели до падіння виробничої активності сільських трудівників, втрати інтересу до праці в аграрному виробництві, наростання у них апатії та безгосподарності. Ці тенденції стали помітними ще в 30-і роки, у зв'язку з чим сталінське керівництво в травні 1939 р. встановило обов'язковий мінімум трудовднів, невиробіток якого колгоспниками передбачав їх виключення з господарств, а головне - вилучення в них присадибної ділянки⁵³. В роки воєнного лихоліття обов'язковий мінімум трудовднів був збільшений до 180 днів. Окрім цього, їх виконання в обов'язковому порядку було розділене на 3 періоди у відповідності з існуючими періодами сільськогосподарських робіт. Мінімум в 54 трудовні було введено навіть для підлітків віком старше 12 років, в разі невиконання якого, справа передавалась до суду.

Затверджена за умов війни, дана система організації і обліку праці в мирних умовах відмінена не була. В результаті вона перетворилась у гальмо розвитку аграрного сектора економіки. Однак, сталінське керівництво не лише вперто не бажало відмовитись від командно-натискних методів ведення господарства, а й пішло на суттєве адміністративне посилення тиску на селян. З закінченням війни адміністративний тиск на село посилювався. Дія прийнятої в квітні 1942 р. Постанови про збільшення обов'язкового мінімуму трудовднів була подовжена до 1950 р.

Широко застосовувались в цей час репресивні заходи щодо тих, хто не виконав встановленого мінімуму. В Миколаївській області, наприклад, за невиконання мінімуму трудовднів в 1946 р. було виключено з колгоспу 1359 чол., а в 1947 р. - 2095⁵⁴. За цей же рік в Дніпропетровській області було виключено з колгоспів 3,4 тис. чол., а по Київській - більше 5,8 тис.⁵⁵

Вже в цей час до тих колгоспників, які не виробили необхідного мінімуму трудовднів, застосовувались заходи кримінальної відповідальності. В цілому по республіці в 1944 р. за невиробіток мінімуму трудовднів було засуджено 15,4 тис. чол., а в 1947 р. - вже 32,2 тис.⁵⁶ При

цьому часто допускались серйозні зловживання, порушення прав людини та законності. Система фактично нічим не відрізнялась від тої, що склалась за часів кріпаччини. Часто колгоспники, що були незручні для керівництва, притягувались до кримінальної відповідальності без ніяких на те підстав. Так, народний суд Груньського району Сумської області засудив до примусових робіт колгоспницю Черненко М.Г. за невиконання мінімуму трудовнів в першій половині року, хоча в березні у неї народилась дитина і за Статутом сільськогосподарської артілі вона мала право на відпустку за місяць до пологів і місяць - після них. За такий же "злочин" народний суд Софіївського району Дніпропетровської області засудив до примусових робіт дружину фронтовика Помазан Н.П., яка знаходилась на 9 - му місяці вагітності, мала на утриманні двох дітей - 2-х та 7-ми років та її стару, непрацездатну матір, яка відпрацювала 19 трудовнів за перший період. Навіть голова Верховного Суду УРСР вказував, що "таких прикладів можна навести багато по всіх судах"⁵⁷.

Проте, незважаючи на ужорсточення репресивних заходів, трудова активність селян з року в рік падала. Коли в 1940 р. середній виробіток трудовнів на одного працездатного колгоспника складав 250 днів, то в 1946 - 207. 23,1% колгоспників взагалі не виробляли встановленого державою мінімуму⁵⁸. Причини тут крились не у відсутності у селян бажання працювати. У переважній більшості випадків відхід з колгоспів був зв'язаний у першу чергу з неможливістю елементарного виживання на мізерну колгоспну платню. Саме життя змушувало селян покидати господарства та шукати заробітку на стороні.

За таких умов навіть сільські ради та правління колгоспів у своїй звітності штучно занижували кількість працюючих, аби послабити можливі покарання для органів місцевої виконавчої влади та окремих керівників щодо хронічного невиконання запланованої кількості трудовнів. Наприклад, в колгоспах Київщини, у 1947 р. різниця між кількістю працюючих по річних звітах колгоспів та книгах господарського обліку сільських рад складає 29,5 тис. чол. на користь останніх. Водночас чисельність населення працездатного віку в колгоспних звітах була більш як на 150 тис. меншою⁵⁹.

Невиконання встановленого мінімуму трудовнів не стосувалось, однак, адміністративно-управлінського персоналу. В 50% колгоспів тієї ж Київщини та більш як третині колективних господарств в цілому по Україні спостерігалась перевитрата трудовнів. У вересні 1946 р. Рада Міністрів СРСР та ЦК ВКП(б) прийняли постанову "Про заходи по ліквідації порушень Статуту сільськогосподарської артілі в колгоспах", де на словах рішуче засуджувались факти порушення демократичних засад управління справами колгоспів, роздування адміністративно-обслуговуючого персоналу, розбазарювання трудовнів на його утримання. На виконання вказаного рішення в Україні протягом 1947 р. обслуговуючо-управлінський апарат колгоспів було скорочено на 85 тис. чоловік. Однак, як і будь-яка кампанія, що здійснювалась виходячи не з принципів економічної доцільності, а адміністративного тиску, вона

бажаних результатів не дала. Мало хто з колишніх управлінців пішов працювати у виробничу сферу, на поля і ферми. Часто замість одних посад тут вже вводились інші, з дещо відмінною назвою.

Не виправдала себе і реалізація політики "пряника". З 1946 р. масовим явищем стало прийняття на найвищому рівні Указів про присвоєння звань Героя Соціалістичної Праці та нагородження урядовими нагородами працівників сільського господарства за умови одержання рекордних або досить високих врожаїв сільськогосподарських культур, високу продуктивність у сфері тваринництва. В цих указах було конкретно визначено показники врожайності з різних культур, за досягнення яких працівники, спеціалісти сільського господарства могли бути висунуті на здобуття урядових нагород. На прийняття вказаних рішень певний вплив справили умови воєнного часу, коли нагорода була чи не єдиною подякою за подвиг солдата. Тепер держава, не володіючи реальними засобами матеріального стимулювання праці, фактично перейшла на воєнні методи стимулювання праці у сільському господарстві. З точки зору владоможців вони повинні були активізувати трудову активність та соціалістичне змагання сільських трудівників. На кінець четвертої п'ятирічки близько 1 тис. сільських трудівників були удостоєнні високого звання Героя Соціалістичної Праці. Ще більше 30 тисяч були нагороджені орденами і медалями⁴⁰.

Проте, до суттєвого зростання трудової активності селян це не призвело. Досить поширеним явищем, як колись, в стахановські часи, стала рекордоманія. Тим, хто претендував на одержання державної нагороди, отримання рекордного врожаю, виділялись спеціальні, невеликі ділянки. Ланка чи бригада, що їх обробляли краще забезпечувались технікою, тяговою силою, добривами, посівним матеріалом. Часто врожай збирався з більшої площі, а записувався на меншу. Інколи врожаї з ділянки збирала вся бригада, а записували на ланку.

В той час проведений аналіз соціалістичних зобов'язань, які, до речі, обов'язковою умовою передбачали здачу максимальної кількості сільськогосподарської продукції державі, безумовне виконання планів хлібозаготівель показує, що переважна їх більшість не виконувалась. Приміром, в Одеській області з 15 тис. ланок, що направили свої зобов'язання "особисто товарищу Сталіну" виконало їх лише близько 1 тис., тобто всього лише кожен п'ятнадцятий⁴¹.

Рекордоманія призводила до масових приписок, фальсифікації результатів соціалістичного змагання. За таких умов на вищих щаблях ЦСУ СРСР була доручена попередня перевірка результатів, які були направлені на заохочення державними нагородами. В 1947 р. з 933 подань на присвоєння звання Героя Соціалістичної Праці, підтверджено проведеними перевітками було лише 601⁴². В подальшому, вже після голодомору 1946-1947 років вказане явище продовжувалось.

Негативний вплив на результати виробничої діяльності справляла не виправдано висока шкала податків, яка існувала, і боляче вдарила по особистих підсобних господарствах. Вона була введена в 1939 році і ставила за мету в першу чергу обмеження особистого підсобного госпо-

дарства та максимальне залучення сільських жителів до роботи у громадському секторі.

У відповідності до вказаних рішень він нараховувався з особистих підсобних господарств колгоспників, виходячи з умовно визначених розмірів його доходності у залежності від кількості худоби, посівів та їх структури на присадибних ділянках, фруктових дерев, кущів тому інше. Окрім того, практично весь 1946 рік сільські жителі на відміну від міщан, повинні були сплачувати так званий "військовий" податок. В 1948 р. ставки сільськогосподарського податку були значно збільшені. Розміри податку з господарства колгоспника в Україні складала більше 650 крб., в той час коли в Росії середній розмір податку складав близько 600 крб., а в Білорусії - близько 530. При цьому слід враховувати, що багато господарств в Україні в цей час не мали худоби, а тому доходи та податки тут були меншими⁶¹.

Реалізація вказаної політики обкладання податками не сприяла економічному підйому аграрного виробництва, томущо вона не забезпечувала оптимального співвідношення особистого та громадського господарства, не стимулювала його раціонального ведення. З метою зменшення розмірів податку, який фактично забирав останні, зароблені неймовірно важкою працею копійки, селяни скорочували поголів'я худоби, тримали її, як це було в плавнях Запорізького Великого Лугу, на островах у напівдикому вигляді. Фактично нанівець було зведено насадження плодкових дерев, дохідність від яких значно відставала від податку, що накладався на господарство.

Вказана система оподаткування справила негативний вплив на структуру посівних площ та підсобні господарства. Селяни штучно занижували їх розміри та насаджували лише ті культури, які були найменш дохідними з точки зору оподаткування. Згубний вплив вказаної політики оподаткування став особливо помітним у повоєнні роки, коли підсобне господарство було чи не єдиним джерелом виживання сільської сім'ї.

Окрім сільськогосподарського податку, колгоспний двір щорічно виплачував страхові платежі, самооподаткування, вартість облігацій державних позичок, а господарствам, які не мали худоби, доводилось ще витрачати кошти на купівлю м'яса і молока для державних поставок, які у відповідності з існуючими вимогами законодавства, вилучались з кожного сільського подвір'я незалежно від наявності в ньому худоби. Як вихід з такої ситуації було визначено здачу м'яса з колгоспних дворів самими господарствами з подальшим вирахуванням трудоднів. В більшості колективних господарств ці платежі набагато перевищували грошову частину доходів колгоспної сім'ї від громадського господарства. Вони лише незначною мірою, за умов практичної відсутності належної транспортної мережі, покривались від продажу сільськогосподарської продукції на ринках, де ціни були надзвичайно високими.

Помітний вплив на характер соціально-економічних процесів на селі, що стали суттєвими причинами голоду 1946-1947 рр., справили

багаточисленні прорахунки, що були допущені в процесі відбудови зруйнованого військово аграрного виробництва. Це в першу чергу стосується концептуальних моментів становища села в тоталітарному радянському суспільстві, другорядності його питань у житті держави. Саме тут полягали корінні причини його відставання, що за будь-яких умов потенційно створювало загрозу голоду.

Як і раніше, в основу концепції відновлення було покладено екстенсивні фактори. В першу чергу ставились завдання відбудови довоєнної кількості - чи то посівних площ, чи зерна, чи кількості великої рогатої худоби, а вже потім якості чи продуктивності. Центральна влада ні на хвилину не сумнівалась у необхідності відродження на визволеній території саме колгоспно-радгоспного виробництва⁴⁴. Ніяких змін не передбачалось і у системі взаємовідносин між державою та колективними господарствами. В західних областях, де переважали індивідуальні господарства, розгорнулась колективізація сільського господарства.

Вже в 1943 р. - коли територія республіки ще не повністю була визволена від фашистських загарбників, вона була проголошена одним із крупних постачальників зерна. Визволені райони республіки дали в цьому році 17% загальносоюзного виробництва сільськогосподарської продукції⁴⁵. Всього ж вже в 1943 р. до фонду Червоної Армії в Україні надійшло більше 100 млн. пудів м'яса, хліба, іншої сільськогосподарської продукції. Проте, вже в цей час в ряді регіонів республіки розпочалась гонитва за максимальним відновленням довоєнних посівних площ. При цьому керівництво часто не зважало на реальний стан справ у сільському господарстві. Так, керівництво Полтавської області прийняло рішення вже в 1943 р. досягти в колгоспах рівня посівних площ, що існував в 1940 р.⁴⁶ Такі волюнтаристські дії за умов критичної нестачі техніки, посівного матеріалу, мінеральних добрив, засобів захисту рослин призвели до спустошення та неефективного використання наявних площ. До цього варто додати і те, що нетерплячка з освоєнням нових площ, які часто було нашпиговані мінами, снарядами, вибухівкою, були причиною каліцтва, а то і смерті багатьох селян. Досвід свідчить, що темпи розмінування, участь більшості саперів у військових операціях, значно відставали від запланованих на державному рівні темпів освоєння земель.

Зазначене вище дозволяє зробити деякі попередні висновки. Їх головний зміст полягає в тому, що стан сільського господарства та існуюча система організації виробництва у повоєнні роки створювали потенційну загрозу голоду. Досить було незначного катаклізму природи чи бажання верхів "закрутити гайки" як голод з потенційного міг перетворитись в реальне явище. Саме так і сталось в 1946-1947 р.р. Проте, перш аніж перейти до його аналізу, слід розкрити особливості саме вказаного господарського року.

2. Посуха 1946 р.: причина чи привід?

В 1946 рік українське село вступало з твердим бажанням яконайшвидше відбудувати зруйноване війною народне господарство. Після війни це був перший рік, який люди зустрічали в мирних умовах. З Перемогою, ейфорія якої розтяглась надовго, переважна більшість людей пов'язувала надії на нове життя, поліпшення економічної та суспільно-політичної ситуації в регіоні.

Аграрне виробництво України в цей період не було єдиною економічною системою. Недарма навіть в державній статистиці мова переважно велась про 16 східних областей, де на кінець другої світової війни було відновлено 26014 колгоспів, в яких нараховувалось 3995679 дворів. Окрім того, в рамках вказаних областей діяло 67 промколгоспів та 113 риболовецьких господарств. В структурі господарств нараховувалось близько 400 радгоспів⁴⁷.

Таким чином, переважну більшість господарств складали колгоспи, які були головною силою організації виробництва.

В той же час, у західних областях - Львівській, Рівненській, Станіславській, Тернопільській, Дрогобицькій, Чернівецькій, Закарпатській - переважну більшість склали індивідуальні господарства, особливої економічної діяльності яких, а відповідно і заготівель сільськогосподарської продукції були відмінними. Звісна річ, тоталітарна держава не могла дозволити довго існувати такої ситуації. У західних областях у цей період прискорено здійснюється колективізація сільського господарства, темпи і методи здійснення якої були подібними до східних. Проте, вказане явище не є об'єктом спеціального нашого дослідження, а тому цю проблему ми лише окреслимо.

Характеризуючи ситуацію в республіці слід, враховувати ще два фактори, які безперечно слугували важливими суб'єктивними причинами голодомору. По-перше, протягом всієї своєї політичної кар'єри, а особливо після другої світової війни, Сталін та його оточення були вороже настроєні супроти українства, його менталітету. В українцях тодішні лідери вбачали в першу чергу можливих зрадників та колабораціоністів.

По-друге, вже після Перемоги, на теренах України славетна Червона Армія, яка розгромила гітлерівців, ніяк не могла справитись з рухом опору УПА, який не бажав встановлення режиму сталінського тоталітаризму. В цей період її лави нараховували більше 100 тисяч чоловік. А тому бажання "провчити" українців голодом дуже бентежило тодішнє партійно-державне керівництво. Тим більше, що досвід 1932-1933 років вже був.

Осіня посівна кампанія 1945 р., що повинна була закласти підвалини врожаю 1946 року не відрізнялась глибокими катаклізмами, хоча недоліків у її ході було зафіксовано немало.

Напередодні, ціною надзвичайних зусиль, так і не вдалось виконати план хлібозаготівель 1945 р. В цей рік органами Заготзерна та Держсортфонду досить високі плани було виконано на 75-80%.

В Запорізькій області, де в 1945 р. за повідомленнями обласного Управління сільського господарства умови були досить сприятливими, плани заготівель вдалось виконати на 81%⁶⁸.

При цьому варто враховувати те, що рівень врожайності 1945 р. був нижчим воєнного 1944-го. Наприклад, у Запорізькій області врожайність п'яти головних колосових (жито, озима пшениця, ячмінь, овес) на 1945 р. складала 9 цнт/га. Це було на 4,7 цнт. менше, порівняно з 1944 роком. В деяких районах республіки зниження врожайності було ще більш помітним - з 10 до 4,7 цнт/га. При цьому посівні площі колгоспів республіки в 1945 р. порівняно з 1944 р. зросли більш як на 1 млн. га, а валовий збір сільськогосподарських культур виявився нижчим. Становище в аграрному секторі економіки, і зокрема землеробстві було не з кращих. Коли в 1945 р. площі сільськогосподарських угідь складали 71% довоєнних, то валовий збір зернових - лише 46,9%⁶⁹.

Критичне становище склалось в тваринницькій галузі. Величезні фізичні навантаження, що лягли на тяглову худобу протягом війни не минули відобразитись на її фізичному стані. У Полтавській, Житомирській, Київській, Миколаївській, Кіровоградській та інших областях в кінці 1945 - на початку 1946 р. налічувалось від 16 до 33 тис. вкрай виснажених коней. Спостерігався їх масовий (до 25%) падіж. Саме за їх рахунок, як зазначалось у "Звіті про державні заготівлі худоби по Запорізькій області" тут було заготовлено 46136,3 цнт м'яса, або майже 96% від запланованого⁷⁰.

Здавши значну кількість сільськогосподарської продукції, вийшовши на політичні рубежі у виконанні планів державних заготівель, колгоспи та інші підприємства - виробники сільськогосподарської продукції реально виявились ошуканими - в повоєнний час грабунок села за рахунок існуючих ножиць цін продовжився, що робило обмін між містом та селом нееквівалентним. Ціни на продукцію промисловості у повоєнні роки штучно завищувались, а директивно встановлені ціни на сільськогосподарську продукцію були символічними - вони не змінювались з 1928 р. і часто не покривали затрат на виробництво того чи іншого виду сільськогосподарської продукції.

Так, в Запорізькій області, в ході державних заготівель один центнер жита коштував 5 крб. 80 коп., проса - 4 крб. 87 коп., пшениці - 9 крб. 45 коп., ячменю - 5 крб. 70 коп., овесу - 4 крб. 82 коп., кукурудзи - 5 крб. 54 коп. За такими цінами зерно в колгоспах області купувало "Заготзерно"⁷¹.

Аналогічно, низькими були ціни на тваринницьку продукцію. Так один центнер (живої ваги) великої рогатої худоби коштував 17 карбованців. Для порівняння, наприклад, вирощування картоплі обходилося колгоспам біля 40 крб., тоді коли держава платила за нього всього лише 3 крб. В цілому ряді випадків прибутки від зданої продукції не покривали навіть транспортних затрат за доставку зерна чи тваринницької продукції на заготівельні пункти та м'ясокомбінати⁷². Тяжке становище у тваринництві доповнювалось відсутністю необхідної

кількості заготовлених кормів. Як зазначали І. Маковічук та Ю. Пилявець, на кінець 1945 р. поголів'я всіх видів худоби досягло 43% довоєнного рівня, а посівів кормових культур - 30%⁷³. Лише в Запорізькій області в 1945-1946 р.р. поголів'я великої рогатої худоби зросло в 1,5 рази, а в 1946-1947 рр. - майже в 2 рази. Відповідно збільшувався і вихід м'ясопродукції⁷⁴. В цей період головним була кількість, а не якість тваринництва. Поряд з нестачею кормів в кризовому стані знаходилась племінна справа. На більш як 26 тисяч українських колгоспів припадало не більше 1,5 тис. племінних ферм. Питання підвищення продуктивності тваринництва в цей період були відтиснуті назад проблемами кількості. В зиму 1945-1946 р.р. тварини, часто виснажені сільгоспроботами, що знижували їх продуктивність на 30-40%, вступали надзвичайно виснаженими. Середній надій молока на корову в доволі благодатній Запорізькій області складав не більше 1,5 тис. літрів, і лише всього 18 з 160040 корів в області дали надій молока більше 3000 кілограмів⁷⁵. По республіці показники були ще нижчими і складали близько 900 кг. Так що на прохарчування від тваринництва годі було сподіватись.

Осінь посівна кампанія 1945 р. проходила за умов гострої нестачі техніки. Як засвідчили результати статистичних досліджень, менше половини сільськогосподарських робіт було проведено з дотриманням технології. Практично відсутніми виявились сортові та елітні посівні запаси. Аби визначити, на якому рівні була проведена посівна 1945-1946 р.р., відзначимо, що на цей час 20% колгоспів взагалі не мало сівалок, 35% - тракторів, 17% - молотарок⁷⁶.

Надзвичайно напруженим був трудовий баланс. На початок 1946 р. у порівнянні з 1944р. чисельність працюючих виросла менш ніж на 16%, а в південних та східних областях - на 6-7%. Робочих рук для нормального і своєчасного проведення посівної кампанії явно не вистачало.

В той же час безумовне виконання планів негайного розширення посівних площ вимагало додаткового залучення робочих рук. Виходячи з цього, досягти нарощення посівних площ можна було лише за рахунок збільшення напруженості праці. А тому для виконання планів осіннього посіву 1945 р. масово залучались інваліди, пенсіонери, пристарілі, підлітки⁷⁷. Відомо, що результати їх роботи були далекими від тих, хто мав належний рівень кваліфікації. І це дуже скоро дало про себе знати.

Непомірними залишались навантаження на трактори та живе тягло, які практично в 2-3 рази перевищували довоєнний рівень. Тому, як і в попередні роки, довелось як тяглову силу використовувати колгоспних та індивідуальних корів. В осінню кампанію 1945 р. на коровах було виконано більше 64% польових робіт, а в Запорізькій, Харківській та Київській областях - більше 80%. Середній виробіток на одну корову склав тут 10-20 га. Годі після цього було ждати від корів ще і високих надой.

Максимальне використання наявного тракторного парку, корів не змогло повністю компенсувати нестачу тяглових ресурсів. Тому колгоспники та селяни-індивідуали змушені були самі впрягаться у ярмо, копати землю лопатами, вилами. Більша половина земель все ж виявились необробленими. Практично не було проведено зяблеву оранку, а значить за умов малосніжної зими 1945-1946 р.р. ті поля, що мали бути задіяними для посіву ярових культур не одержали необхідної кількості вологи. Наприклад, в Запорізькій області в період посіву озимих випало всього 11,4 мм опадів, що склало 35,6% середньої багаторічної. Значна кількість опадів випала лише в жовтні місяці (35,3 мм та 104,4% середньої багаторічної), що певною мірою покращило стан висіяних озимих. Однак, в результаті випадання опадів з великим запізненням, озимі пішли в зиму з несталою кореневою системою, а в окремих випадках вони навіть не встигли зійти⁷⁸.

Зима 1945-1946 р.р. виявилась малосніжною, але надзвичайно морозною. Через те, що лише близько 40% посівів було внесено в кращі агротехнічні строки, сходи озимих були малими і недружними, а близько половини їх вимерзло взагалі.

Водночас, за умов відсутності кормів розпочалося падіння великої рогатої худоби та коней. В зиму 1945 р. в селах республіки впало майже 160 тис. коней, або 20% їх кількості.

В цей час, значно погіршилось фінансове становище колгоспів, багатьом з них не було навіть чим виплатити на трудовні колгоспникам. Окремі господарства виплатили по мінімуму, а близько 30% взагалі нічого не видали, і навіть ті, хто виробив встановлений досить високий мінімум трудовнів, не отримали ніяких коштів. Це ще більше посилило у селян апатію та небажання фактично задарма працювати в громадському господарстві. За таких умов все більша увага селян була прикута до розвитку підсобних господарств, які в цей час забезпечували від 60 до 90% основних продуктів харчування для сім'ї селянина.

Багато селянських дворів за цих умов відчували потребу в розширенні розмірів своїх особистих подвір'їв. Вони розпочали освоєння закинутих площ, яких за роки війни виявилось чимало, часто самостійно їх розмінуючи. До складу індивідуальних господарств з дозволу правлiнь, які розуміли значення особистого подвір'я у житті селян, нерідко включались і землі, що формально належали колективним господарствам. У вищих ешелонах влади вказаний процес отримав рішучу оцінку - розбазарювання. На початку 1946 р. з ініціативи ЦК ВКП(б) було проведено перевірку використання колгоспних земель. Порушення було виявлено в 260 районах республіки. Всього у володіння селянських господарств на цей час перейшло більш 650 тис. га землі⁷⁹.

Вказана тенденція, рішуче засуджена на найвищих щаблях партійно-державного керівництва, відображала прагнення селянства України в повоєнні роки, на хвилі Перемоги, повернути право не на максимально урізані підсобні господарства, а достатні за обсягом індивідуальні, трудові. До цього їх штовхала як віковична сільська риса - бути господарем на своїй землі, так і прагнення якимось чином вряту-

вати себе і свої сім'ї від голоду, що вже зимою 1945-1946 р.р. владно заявив про себе.

До ЦК Компартії України, уряду республіки, і, зокрема МВС України стала надходити інформація про суттєві продовольчі складності в багатьох регіонах республіки. Це змусило Раднарком СРСР в лютому 1946 р. надати південним областям України продовольчу позичку в розмірі 16325 тонн, з яких колгоспи Херсонщини одержали 7,5 тис. тонн, Одещини - 5 тис. тонн, Миколаївщини - 3,2 тис. тонн⁸⁰. Проте, ця позичка була спрямована як посівний матеріал для проведення комплексу весняних польових робіт і суттєвого впливу на стан продовольчого забезпечення регіону, та і держави в цілому справити не могла.

Напівголодна зима 1946 року була використана партійно-державною владою головним чином в напрямку агітаційно-пропагандистської роботи та організації в ході весняно-польових робіт, соціалістичного змагання, яке з точки зору владоможців повинно було компенсувати нестачу техніки та тягової сили і без належного матеріального стимулювання якимось чином активізувати працю знедолених селян.

Передовики сільського господарства Запорізької області на обласній нараді, що відбулась 29-31 січня 1946 р. в соціалістичному змаганні з Кримом та Дніпропетровщиною, взяли на себе зобов'язання в наступному році одержати з кожного гектара по 85 пудів зерна. Водночас, колгоспники артїли "Паризька комуна" Якимівського району зобов'язалися одержати по 100 пудів зернових з кожного гектара⁸¹. На жаль, такі зобов'язання виявились нереальними з самого початку.

Підготовка посівного матеріалу, виробничих потужностей, відгодівля худоби значно відставали від запланованих бажаних результатів. Особливо відчувалась нестача посівного матеріалу, який ще окрім всього іншого необхідно було готувати до внесення в ґрунт.

В центральні інстанції з областей посипались листи з проханнями надати допомогу продовольством та посівним матеріалом. Так, зокрема, в листі колгоспників артїлей ім. Сталіна та Орджонікідзе з Одещини говорилось про повну відсутність в господарствах посівного матеріалу. Навіть на трудодні вони змогли видати всього по 30-70 г зерна на їдця щодобово. Ці норми були нижчими за ті, що діяли у блокадному Ленінграді.

Наведене вище свідчить, що на кінець 1945 р. в сільському господарстві України склалась критична ситуація, що вже сама по собі, без додаткових катаклізмів створювала потенційну загрозу голоду. Її проявами стало форсування процесу розширення посівних площ без відповідного зростання матеріально-технічних ресурсів, тягової сили та посівного матеріалу, зростаючих обсягів хлібозаготівель та постійних спроб в умовах "холодної війни" створити систему державних хлібних резервів, аналогічним довоєнним, наявність жорстких "ножиць цін", диспропорції у оплаті праці колгоспників, а то і її практично повна відсутність, необґрунтовані обмеження особистого підсобного госпо-

дарства та жорстка податкова політика держави щодо нього. Давались взнаки гостра нестача трудових ресурсів, постійні оргпобори, виселення та депортації населення з західних областей України, вилучення найбільш працездатних селян на відбудову промислових підприємств та шахт Донбасу.

Однак, при розробці планових завдань на 1946 рік жодного з цих моментів враховано не було. В прийнятій у січні 1946 р. постанові Уряду Української РСР "Про державний план розвитку сільського господарства Української РСР на 1946 р." планувалось для колгоспів 16 східних областей збільшення посівних площ проти 1945 р. на 1865,8 тис. га⁸². Урожайність зернових передбачалось довести до 9,5 ц/га, а цукрових буряків - до 115 ц/га. При цьому, як вказував Заступник Голови Ради Міністрів УРСР В.Ф. Старченко "Треба зважати на те, що виконання цих завдань відбуватиметься за умови недостатньої кількості тягла в ряді колгоспів, а значного поповнення тракторного парку МТС до початку весняних робіт не буде"⁸³.

За проведеними Держпланом України розрахунками не вистачало, як мінімум, 30 тисяч п'ятнадцятисильних тракторів. А тому навантаження на тягло було надзвичайно великим, в середньому вони склали 14,2 га⁸⁴. Це змушений був визнати навіть міністр землеробства України Г.П. Бутенко, який вказував що "нашим хліборобам цього року на роботах доведеться ще ширше використовувати своїх корів"⁸⁵. В багатьох господарствах гостро стало питання з посівним матеріалом. На неодноразові прохання уряду республіки надати селу насінневу позичку, в телеграмі, підписаній Сталіним і направленої в Україну 10 травня 1946 р., коли посівна вже була практично завершена, було суворо попереджено, що союзним урядом "клопотання про додатковий відпуск посівної позички зерна розглядається не будуть"⁸⁶. Чи не єдиним з усієї республіки, у відповідь на лист, підписаний першим секретарем Запорізького обкому КП(б)У Л.І. Брежневим Рада Народних Комісарів та ЦК КП(б)У прийняли рішення про відпуск області продовольчої позички у розмірі 400 т зерна. Її було направлено переважно на карткове забезпечення жителів міст⁸⁷. Натомість, в колгоспи була спрямована величезна кількість відповідальних працівників, партійно-господарського активу, працівників правоохоронних органів. В Одеській області у райони було направлено більше 800 чоловік, в Полтавській - біля 700. При цьому, переважна більшість з них не були спеціалістами сільського господарства. Наприклад, в Сумській області з більш як 1000 уповноважених лише близько 100 були спеціалістами сільського господарства⁸⁸.

Дуже часто до складу груп уповноважених включались керівники і навіть оперативні працівники підрозділів Міністерства внутрішніх справ та Міністерства державної безпеки республіки. Це змусило перших звернутися до уряду республіки з проханням переглянути умови залучення міліцейських працівників як уповноважених на посівних кампаніях. При цьому мотивувалось, що це надзвичайно відволікало їх

від виконання основних функціональних обов'язків та непомірно затягувало терміни розгляду багатьох справ⁸⁹.

Весна 1946 р. була запізнолюю, що вимагало від села проведення комплексу весняних польових робіт у найстисліші агротехнічні строки і з належним рівнем якості. Цього вимагала земля, на яку вже з березня дмухнули спустошуючі суховії та необхідність пересіву багатьох озимих культур. При цьому варто враховувати, що у загальній структурі площ озимі складали близько 20%, та ще майже половина з них вимагала пересіву. А це значило, що весною 1946 р. необхідно було виконати більше 90% всіх посівних робіт. Якою технікою і тяглом, яким посівним матеріалом ми вже зазначали вище.

До того ж квітень, травень і червень 1946 р. були найбільш несприятливими за останні 50 років. Це призвело до ослаблення та загибелі багатьох сільськогосподарських культур. У 120 районах Харківської, Ворошиловградської, Сумської, Одеської, Миколаївської, Херсонської областей зимою повимерзали й навесні не зійшли зернові на 550 тис. га, що складало більше 20% посівів цих культур. Характеризуючи погодні умови весни 1946 р. варто відзначити, що вона була несприятливою як для сходження озимих так і для посіву ярових культур - вже в другій декаді квітня було зафіксовано заморозки з температурою - 8-11 °С.

Така ситуація вимагала небаченого напруження сил, мобілізації всіх необхідних засобів. Логічним, виходячи з цього, було розгортання соціалістичного змагання за перевиконання і так напружених норм виробітку. Саме це було покладено в основу роботи.

Першим у Запорізькій області закінчив виконання всього комплексу весняно-польових робіт Андріївський район Запорізької області. Він був виконаний ними за 8 днів. Слідом закінчив єївбу Василівський район. В колгоспі ім. Орджонікідзе Верхньохортицького району було закінчено сівбу ранніх зернових за 11 робочих днів. В цьому ж колгоспі сівачі Ульяновченко, Циганок та Чорний при нормі 5 га засівали по 7,5 га. Ланкова Костиченко Марія боронувала коровами 5,5 га за день при нормі 3,5 га⁹⁰.

Трактористи Ново-Златопольської МТС, змагаючись за вироблення 1000 га на трактор, щоденно перевиконували свої норми. Бригада Ванового, взявши зобов'язання виконати на тракторі СТЗ-НАТІ по 2200 га, щоденно виконувала норми на 140-150%. Бригада Дудіна Шевкайської МТС виконувала норму на 150-180%, а бригада Цвітанського на 180-200%⁹¹.

Досвід свідчить, що це перевершувало навіть технічні можливості використовуваних тракторів. Водночас, за таких умов результати роботи були далекими від вимог агротехніки. До цього слід додати, що значна кількість весняно-польових робіт виконувалась з використанням корів. З метою економії палива та в умовах нестачі тягла близько 30% ярових посівів було посіяно по озимій оранці, тобто без ніякого додаткового обробітку ґрунту. Мали місце і інші серйозні порушення агротехніки, що призвело, зрештою, до послаблення посівів.

Водночас, весною 1946р. загострились продовольчі проблеми. Про це свідчать численні документи, що збереглися в різних архівах і адресовані на ім'я керівників ЦК Компартії України та уряду республіки. Один з них наведений в статті І.М. Маковійчука та Ю.Г. Пилявця. Зважаючи на його актуальність та глибину постановки питань, що існували на селі, в ньому піднімалися проблеми нерівноправності сільських трудівників порівняно з іншими членами суспільства, відсутності харчів, вживання в їжу кори, лободи, собачого м'яса⁹².

Однак, на цьому етапі якоїсь суттєвої допомоги тим, кого вже торкнулась кістлява рука "третього радянського голоду" надано не було. Натомість органам Міністерства внутрішніх справ було дано вказівку посилити контроль за використанням посівного матеріалу, недопустимість "розбазарювання" колгоспних площ, виявлення ворожих та антирадянських елементів, що тою чи іншою мірою саботують реалізацію аграрної політики держави.

Основою для можливих оцінок слугувала "видова оцінка врожаю" на підставі якої колгоспам та радгоспам доводилися плани хлібозаготівель. Окремі керівники господарств, враховуючи досвід минулих хлібозаготівельних кампаній, прагнули занизити "біологічну врожайність". Остання, окрім всього іншого, визначаючись з 1 кв. м площі посіву, не враховувала ані численних втрат зерна при збиранні, ані його неминучих втрат при транспортуванні та зберіганні. Проте, офіційна влада цього не враховувала, а спроби заниження врожайності в партійно-державних документах трактувались як "шкідницький метод зменшення врожаїв".

Зважаючи на необхідність посилення контролю за рівнем врожайності, ЦК КП(б)У доручило Центральному статистичному управлінню республіки провести перевірку правильності визначення біологічної врожайності. У довідці, підготовленій за її результатами вказувалось, що "керівництво багатьох колгоспів, перебуваючи під впливом різко заниженого рівня врожайності, свої видові оцінки орієнтує не тільки на "амбарний збір", а і значно нижче". При цьому "бажання занизити врожайність, перевернути справжнє становище проявлялось не тільки з боку керівництва колгоспів, але навіть окремих керівних районних працівників", які певними методами прагнули вплинути на людей, які займалися визначенням врожайності. Інколи це набувало характеру тиску "на нових, недосвідчених районних та дільничних інспекторів ЦСУ з метою виправлення цифр"⁹³.

Враховуючи це, МВС нагадує своїм керівникам на місцях про необхідність більш активної роботи щодо боротьби з порушеннями у сфері сільськогосподарського виробництва. В інструктивному листі, який МВС надіслало до всіх нижчих підрозділів, мова велась про більш жорсткі підходи у застосуванні статей 125-1 §1 та 125-1 §2⁹⁴. Вони передбачали притягнення до кримінальної відповідальності тих, хто самовільно обробляв колгоспні землі чи самовільно збирали врожай для особистих потреб з землі, яка належала колгоспам. Таким чином держава прагнула репресивними заходами вирішити проблеми продоволь-

чого постачання. Проте, голод наближався. Його прискорювали незадовільні погодні умови першої половини 1946 р. Підвищена температура в травні (30-31 °С) прискорила дозрівання хлібів. При цьому негативний вплив на дозрівання зернових культур та льону справили сильні вітри зі швидкістю 18 м/с в північно-західному напрямку, які буквально випалювали поля⁹⁵.

Особливо негативно вплинули несприятливі метеорологічні умови на врожай у південних та центральних областях республіки - Ізмаїльській, Одеській, Херсонській, Миколаївській, Запорізькій, Дніпропетровській.

Посуха в Україні, де сільське господарство розвивається в нестабільних природно-економічних умовах, значна частина ріллі зосереджена в степових та слабозволожених районах - досить часте явище. А тому величина збитків залежала не лише від розмірів і гостроти посухи, а й від сили опору аграрного виробництва стихії, вміння і озброєності землероба, загальної культури хліборобства. На жаль, у перший повоєнний рік рутинна колгоспно-радгоспна система не змогла протиставити стихійному лихові, яким була посуха, такого комплексу заходів, який би зміг впевнено протистояти її згубному впливові. Послаблені війною, знеособлені у власності та відповідальності, колгоспи та радгоспи, які виступали базою тодішнього, та і сучасного аграрного виробництва України, не дотримувались, в силу вказаних вище об'єктивних та суб'єктивних причин, елементарних агротехнічних норм: термінів сівби, якості зернового матеріалу та якості обробітку ґрунту. Велика частина озимих під врожай 1946 р. була засіяна некондиційним насінням та ще й з великим запізненням. З великими порушеннями агротехніки були проведені весняно-польові роботи 1946 р.

Одним з основних факторів, що визначив неврожай, стала травопільна система, яка, орієнтуючись на одержання максимальної кількості кормів, фактично виключала можливості роботи з чистими парами. Нестача техніки призвела до того, що, зокрема в Запорізькій області через невиконання плану підйому парів значна кількість озимих (48%) сіялась по осінній оранці (безпосередньо перед засіванням). Одноразова культивування парів була проведена на площі в 107708 га або 42%, і лише в окремих господарствах, з метою знищення бур'янів пари були піддані дво - чи трикратній культивуванню⁹⁶. Таким чином, озимі культури під врожай 1946 р. були внесені в ґрунт на низькому агротехнічному рівні. Низька агротехніка особливо вплинула на врожайність зернових в Якимівському (прозвітувався про завершення кампанії першим), Василівському (другим), Велико-Білозірському, Кам'янсько-Дніпровському, Червоноармійському районах. Якість виконання комплексу осінніх польових робіт тут була надзвичайно низькою. Крім того, не було дотримано оптимальних термінів висіву. Осіння посівна кампанія продовжувалась на території Запорізької області більше двох місяців - з 1 вересня по 10 листопада, в той час коли оптимальні терміни її виконання передбачали період з 5 по 28 вересня. Однак, в цей час було засіяно менше половини площ⁹⁷.

Засів ярих колосових в Запорізькій області, головні моменти діяльності якої можна вважати характерними для всієї республіки, було проведено по весняній оранці, тому що зябу в зиму 1946 року було підготовлено всього близько третини запланованих площ. На Запоріжжі, наприклад, їх кількість склала 135640 га, або 33,9% до плану.

На низькому рівні, за умов фактичної відсутності, або недоступності через фінансову скруту, було поставлено боротьбу з шкідниками та бур'янами. Єдиним реальним методом стало прополювання, яке хоча й було проведене на всіх площах, проте його якість дуже часто бажала бути кращою.

Відсутність коштів, необхідної техніки практично повністю перекрили можливості поливу, який певною мірою міг компенсувати трагічні результати посухи. В Запорізькій області, умови якої є далекими від ідеальних, плани поливу було виконано не більш як на 40%⁹⁸.

Низька врожайність навіть за оптимальних природніх умов була детермінована величезною запусченістю сортової справи. Лише близько третини площ було засіяно районованими сортами, в багатьох випадках у землю лягало все, що попадало під руки.

Не справили позитивного впливу на стан справ реорганізації, що були проведені в сфері управління сільським господарством. В листопаді 1945 р. з Наркомату землеробства СРСР було виділено як самостійну структуру Наркомат технічних культур (з 1946 р. - міністерство), а в березні 1946 р. було створено ще й Міністерство тваринництва. В Україні до того ж ще діяло Міністерство бавовнярства, яке отримало розвиток в південних областях республіки: Безумовним монополістом, який був далеким від інтересів та потреб сільських трудівників, виступало Міністерство заготівель, що в силу своєї важливості для створення державного запасу продовольства мало надзвичайні повноваження⁹⁹. Поряд з цим було сформовано Раду колгоспів, яка займалась управлінням останніми.

Наведені матеріали, які характеризують стан та головні тенденції розвитку сільського господарства свідчать, що голод, як екстремальна, кризова ситуація був далеко не випадковим явищем. Він, як показник закономірної агонії недосконалої системи визрівав протягом тривалого часу. Є підстави стверджувати, що і вся ця система господарювання на селі більше діяла як страховка від голоду, аніж як така, що забезпечувала належний достаток, а то і перевиробництво (як у західних державах) продуктів.

В результаті другої світової війни і до того надзвичайно слабкий потенціал села бів зруйнований. Практично знищеною виявилась матеріально-технічна база, порушений трудовий баланс, послаблений кадровий склад. Реалізація програм повоєнної відбудови села вимагала зваженості, новизни, рішучої реформатції з врахуванням набутого досвіду, в тому числі і голодомору 30-х років. Відбудова вимагала реалізації принципів матеріальної зацікавленості, ініціативи та підприємливості. Для цього рішучого реформування вимагала існуюча система організації і оплати праці. Однак, і в цьому напрямку нічого,

окрім ужорсточення контролю та посилення репресивно-карального механізму зроблено не було. Селяни практично повністю були позбавлені можливості отримувати гроші, а їх господарства все більше натуралізувались, жорстко намагаючись протистояти колосальному податковому пресові. Трудова активність села за таких умов була незначною і як результат - зросло адміністрування, виселення, а то і репресивно-каральні акції.

В кризовому стані знаходився демографічний потенціал села. Найкращі, найсвідоміші представники національно-визвольного руху ешелонами відправлялись в Сибір і не могли брати участі у повноцінному відродженні своєї держави.

Кризову ситуацію ускладнила посуха, інші несприятливі погодні умови та безвідповідально проведена посівна кампанія 1946 р. Проте, не вони були головними причинами голоду. Пророчі слова в цьому плані проголосив тодішній перший секретар ЦК КП(б)У М.С. Хрущов в січні 1946 р. на нараді передовиків сільського господарства: "Посуха, вона як і хвороба, коли з'являється, то найбільше приковує до ліжка людей з кволим організмом, вони швидше хворіють, легше піддаються хворобі"¹⁰⁰. Сільське господарство України виявилось саме таким.

ГЛАВА II. ТРЕТІЙ РАДЯНСЬКИЙ ГОЛОДОМОР

1. "Вилучити будь-якою ціною"

На літо 1946 року, коли прийшов час збирання врожаю, стало зрозуміло, що ситуація в державі набула катастрофічного характеру і безперечно загрожує новим голодомором. Лише в липні в ряді регіонів пройшли дощі, однак висока температура повітря, що вперто трималась на позначці в 31-36 °С, а в серпні навіть досягла 39 °С значно підвищили випаровуваність верхніх шарів, які дуже скоро перетворились фактично в камінь. Особливо критичним виявилось становище в Ізмаїльській, Харківській, Дніпропетровській, Запорізькій, Одеській, Херсонській, Чернівецькій областях. Середня врожайність зернових культур знизилась в колгоспах до 3,9 цнт/га, а в радгоспах - до 4,5 цнт/га. В колгоспах Одеської, Луганської, Харківської областей зібрали в середньому по 2,3-2,9 цнт/га¹. Валовий збір всіх сільськогосподарських культур склав по республіці в 1946 р. 531 млн. пудів, або близько 8,5 млн. тонн. До речі, в 1913 р. цей показник склав 8,2 млн. тонн і голоду не було. В 1940 р. в Україні було зібрано близько 20 млн. тонн зернових культур². З 26397 колгоспів, що нараховувались в Україні влітку 1946 р., 5,5 тисяч не зібрали навіть тої кількості, яку використовували як посівний матеріал. Так, зокрема, в господарствах Білозерського району Херсонської області отримали з гектара по 125 кг зерна, Скадовського - по 134, а деякі господарства одержали по 60-70 кг³.

Однак, кризова ситуація в сфері забезпечення села продуктами харчування не застала партійно-державне керівництво зупинити, або хоча б скорегувати у відповідності до обставин пріоритетів політики. Безумовне виконання плану хлібозаготівель, формування державних ресурсів, достатніх для харчування міста - ці завдання, поставлені на найвищому рівні вимагали безумовного виконання. І вже скоро на село накинулась ціла армада хлібозаготівельників, які прагнули вилучити у селян, збіднілих колгоспів все, до останнього колоска.

Вже на початку липня 1946 р., тобто коли новий врожай лише розпочинав поступати на колгоспні та радгоспні токи, керівництво ряду областей звернулось до уряду з проханням зменшити розміри планових завдань по хлібозаготівлях. Не маючи повноважень для самостійного прийняття рішень, Уряд України звертається до союзного, однак той рішуче відмовився вести розмови на дану тематику. Господарствам України було навіть відмовлено в погашенні заборгованості минулих років по заготівлях та натуроплаті.

Питанням збирання врожаю та проведення хлібозаготівель було присвячено липневий (1946 р.) Пленум ЦК КП(б)У.

Незважаючи на окремі тривожні виступи членів високого зібрання, серйозного обговорення проблеми тут, на жаль, не вишло. Та і не могло вийти, бо компетенція вищого партійного органу республіки була надзвичайно обмежена інструкціями та вказівками зверху. Навіть по-

суха в рішеннях пленуму згадувалась лише тому, що "в цих умовах в окремих районах, колгоспах і радгоспах можуть проявити себе тенденції заниження врожаю, а відповідно і заниження планів хлібоздачі", з чим партійні і радянські органи повинні вести непримиренну боротьбу⁴.

Оцінки Пленумом ситуації, що склалась в сільському господарстві можна охарактеризувати як нереалістичні, причому це граничило із злочинним небажанням за власними кар'єрами бачити людські долі, багато з яких вже міцно тримала кістлява рука голоду. Годі було вимагати від членів найвищого форуму комуністів України совісті чи моралі, коли на ньому від вже практично лежачих завдяки політиці тієї ж партії колгоспів, Пленум вимагав безумовного виконання планів поставок, на що передбачалось мобілізувати всі сили партії. Більш того, висувалась вимога з перших же партій зерна повернути державі всі борги по посівній, продовольчій та фуражній позичках, заборонивши обмін одних культур іншими.

Водночас, керівництвом республіки вольовим шляхом перед районними управліннями сільського господарства було поставлене завдання організувати роботу колгоспників протягом усього світлового дня і без вихідних. Таким чином, колгоспники фактично позбавлялись можливості працювати на особистих підсобних ділянках. Така ситуація не лише створювала потенційну загрозу голоду, коли врахувати, що сільських жителів карткова система забезпечення продуктами не стосувалась, а і одночасно вела до невиконання обов'язкових поставок продукції з особистих підвір'їв, які навіть за цих умов ніхто не відміняв. "Чрезвычайщина" за даних умов проявила себе в усій своїй зухвалості.

Проте колгоспники, тисячі яких вже були навчені голодним 1932-1933 рр., розуміли стару істину про те, що за умов більшовицького режиму "спасіння тонучих є справою рук самих тонучих". А тому, незважаючи на загрозу втратити особисту підсобну ділянку, загрозою бути притягнутим до адміністративної, а то і кримінальної відповідальності, колгоспники та працівники радгоспів в першу чергу зосередили увагу на особистих підвір'ях. Так, у Київській області за 1 період сільськогосподарських робіт без поважних причин не виробили встановленого мінімуму трудоднів 54806 колгоспників, на 5 тис. з них справи були передані до суду⁵. В Запорізькій області встановлений мінімум трудоднів не виробило більше 40 тис. членів господарств. Всього ж по Україні число тих, хто не відпрацював у громадському секторі встановленого мінімуму, досягло в 1947 р. 1,47 млн. чол., з яких більше 60 тис. колгоспників не відпрацювали жодного трудового дня⁶.

Навіть за таких умов тиск держави на місцеві органи влади, колгоспи та радгоспи не спадав. В липні 1946 р. Радою Міністрів УРСР та ЦК КП(б)У було видано спеціальну постанову щодо забезпечення безумовного виконання планів хлібозаготівель. В ній вперше на державному рівні було визнано, що "внаслідок кліматичних особливостей минулого року, врожай зернових в колгоспах виявився дуже строкатим, що

в ряді районів може не забезпечити виконання встановленого державою плану хлібозаготівель, тоді коли план повинен бути виконаний. Навіть коли в окремих випадках він є напруженим". Одночасно, цим рішенням облвиконкомом, де врожайність з точки зору партійно - державного керівництва знаходилась в рамках норми, дозволялось збільшувати розміри хлібозаготівель колгоспам та індивідуальним господарствам на 50%⁷.

Паралельно з цим центральні органи ужорсточують тиск по визначенню біологічної врожайності, яка повинна була стати суттєвим важелем державного впливу на колективні господарства. Було розширено штат Головного державного інспектора по визначенню урожайності при Держплані СРСР. В 1946 р. його уповноважені діяли в кожній області. Часто їх робота була далекою від врахування тих обставин, в яких виявилась значна частина господарств.

Безумовним монополістом хлібозаготівель виступало Міністерство заготівель. Воно було лише союзним, в силу особливої значимості системи державних ресурсів звітувалось лише перед вищим керівництвом партії та держави. В республіках та областях знаходились лише його уповноважені. Їх головним завданням було вибивання хліба будь-якою ціною. Зменшення чи корекція планів хлібозаготівель в рамки їх компетенції не входили. Як показує аналіз, в Україну на дані посади прагнули призначити представників інших республік, національностей, аби навіть таким шляхом не допустити будь-якої "солідарності". Так, уповноваженим Міністерства заготівель СРСР по Запорізької області був призначений О.К. Татевосян. В архіві Запорізької області збереглися матеріали перевірки комісією, яку він очолював, видів на врожай у колгоспах з метою визначення планів поставок зерна в 1946 р. Виходячи з її рішень, майже всі колгоспи Запорізької області, незважаючи на посуху, були віднесені до високих рівнів врожайності. Від багатьох колгоспів в комісію надійшли прохання переглянути вказані рішення. Так, по оцінках комісії колгосп ім. Будьоного Токмачинської селищної Ради Чернігівського району було віднесено до 4-го розряду врожайності (9-11 ц/га). Фактично ж урожайність в господарстві склала 3-4 центнери. Однак, на прохання колгоспників відповіді не послідувало, а саме керівництво господарства було звинувачене у спробах зірвати хлібозаготівельну кампанію⁸.

В 1946 році комісія на чолі з Татевосяном проводила оцінку видів на врожай по колгоспах. Визначались плани поставок державі зерна в 1946 році. В узгодженні з постановою РНК СРСР від 15 грудня 1943 року, а також у відповідності до встановлених строків для Запорізької області відділом заготівель було проведено визначення видів на врожай по 5-ти колосовим, льону кудряшу, однорічних і багаторічних травах на сіно. По 5-ти колосовим контрольною сіткою встановлено заниження врожайності на 22%. З метою перевірки правильності наданих оцінок дільничими інспекторами ЦСУ, а також для встановлення заниження колгоспами і радгоспами, агрономами апарату, було перевірено 52 колгоспи, чи 28,4% контрольних колгоспів й 8 радгоспів, чи 24,1%

всіх радгоспів області. Значне заниження оцінок дільничими інспекторами ЦСУ було встановлено по озимій пшениці, озимому житу, яровому ячменю й багаторічних травах, а колгоспами - по всіх зернових культурах, багаторічних і однорічних травах. Тому при прийнятті обласної оцінки по культурах були використані оцінки з поправкою Уповноваженого. Виходячи з цього, до області були прийняті наступні поправки на оцінки колгоспів по озимій пшениці - 2,7 ц, озимому житу - 2,0 ц, яровій пшениці - 1,7 ц, яровому ячменю - 2,2 ц, овесу - 2,2 ц. З перевірених контрольних колгоспів значне заниження врожайності встановлено в районах: Куйбишевському - оцінка озимої пшениці занижена на 4 ц в колгоспі ім. Сталіна, на 3 ц в колгоспі ім. Молотова, ім. 12-річниці Жовтня й колгоспі "Вільна праця". В Червоноармійському районі - оцінка озимої пшениці занижена в колгоспі "Андре Марше" на 2 ц, ярового ячменю на 3 ц, в колгоспах "Воля" та "Фрунзе" оцінка озимої пшениці занижена на 2 ц. Так і по В.-Білозірському району заниження по 5-ти колосовим складало 33,9%, по Чернігівському - 35,3%, по Василівському - 37,8%, по В.-Хортицькому - 40%. Майже всі господарства Запорізької області, незважаючи на засуху, були віднесені до завишених рангів врожайності².

В роботі вказаних комісій не враховувалось те, що значна частина площ з-за нестатку техніки, людей не оброблялась, пустувала. Однак, на них державні поставки нараховувались у повному обсязі. Нормативи таких поставок в сфері тваринництва з колгоспів були суттєво підвищені в роки війни і залишилися без змін до 1946 р. З великими складнощами проходили заготівлі картоплі. Посуха та порочна агротехніка відбилися і на цій культурі. Велика частина картоплі, другого хліба, основного харчового продукта селян вирощувалась в підсобних господарствах колгоспників. До того ж, заготівельна ціна на картоплю та овочі була дуже низькою. На 15 листопада 1946 р. план здачі картоплі по Вінницькій області було виконано на 48,8%, а по Запорізькій - всього на 24,8%. Ще нижчими були показники в традиційно "картопляних" областях. Сумщина виконала планові завдання із заготівель цієї культури на 1/3, а Чернігівщина та Полтавщина - на 1/4¹⁰.

Ситуація, пов'язана з тиском на колгоспи та радгоспи загострювалась. В жовтні 1947 р. в області було направлено наказ Державної Планової комісії Ради Міністрів СРСР в якому вказувалось, що у жовтні 1946 р. товарищем Сталіним було звернуто увагу на тенденційне і політично небезпечне використання даних про врожайність зернових культур керівництвом УРСР для виправдовування зриву хлібозаготівель на Україні. Вольовим методом, як це часто бувало в радянській статистиці¹¹, дані Центрального статистичного Управління щодо отриманих валових зборів зерна в Україні, були визнані недійсними і уряду було заборонено користуватись ними у своїй роботі. Слідом за цим, на рівні Ради Міністрів СРСР надійшла вказівка визнати дані про врожайність зернових в 1946 р. на Україні такими, що є дефектними і заниженими. Місцевим органам державної влади було категорично заборонено керуватись ними у своїй практичній діяльності.

В основу реалізації політики хлібозаготівель було покладено "видову", тобто планову врожайність¹².

Україна була єдиною з республік колишнього Союзу РСР в якій було застосовано саме таку методику визначення планів та реалізації у практичній діяльності політики хлібозаготівель. Даним ЦСУ СРСР стосовно Росії чи Молдавії, яких також торкнулась трагедія посухи 1946 р. ці рішення не стосувались. Вони були визнані достовірними і саме на їх основі, хоча звичайно і з багаточисленними порушеннями, проводилась хлібозаготівельна кампанія 1946-1947 рр.¹³

В реалізації цієї установки чітко прослідковується відкрито вороже ставлення до України, прагнення "провчити" її, кістлявою рукою голоду винищити ті опозиційні настрої, які з точки зору кремлівських володарів одержали тут і у роки війни, і у повосенні часи, поширення.

Особлива увага у вирішенні хлібозаготівельних питань надавалась репресивно-каральним заходам, які з точки зору партійно-державного керівництва були базовими у вилученні хліба та інших продуктів харчування. У зв'язку з значним збільшенням крадіжок хліба з токів, полів, а особливо хлібозаготівельних підприємств, елеваторах та підприємств Міністерства заготівель Рада Міністрів СРСР та ЦК ВКП(б) 26 червня 1946 р. прийняли постанову "Про заходи по забезпеченню збереження хліба, недопущення його розбазарювання, крадіжок і псування". Партійні та радянські органи отримали завдання посилити боротьбу з вказаними явищами, а перед Міністерством внутрішніх справ, прокуратурою та судами були поставлені конкретні завдання по виявленню та суворому покаранню винних.¹⁴

Між тим, ситуація в Україні погіршувалась, а хлібозаготівельна кампанія, девізом якої стали слова "Боротьба за хліб - це боротьба за соціалізм" з кожним днем набирала оберти.

5 вересня 1946 року відповідні органи підготували для уряду республіки довідку про становище з хлібом у колгоспах і радгоспах УРСР, де відзначалося, що господарствам для виконання планів хлібозаготівель не вистача близько 85 млн. пудів зерна. При цьому автори документів виходили з врожайності 4,5-4,6 цнт з га, фактично ж вона була значно нижчою¹⁵.

Однак для сільського господарства республіки, незважаючи на його критичний стан, не було зроблено жодних послаблень. Колгоспам та їх членам заборонялося навіть здавати в рахунок хлібозаготівель замість зерна іншу продукцію...

В архівах збереглися листи, в яких М. Хрущов прохав різні союзні відомства зменшити плани хлібозаготівель для республіки, проте союзними відомствами, які одержали від Сталіна вказівки виконувати хлібозаготівельний план на Україні будь-якою ціною до них було байдуже. Цього не можна сказати про М. Хрущова, позиція якого в цей період була досить зваженою, проте ситуація, в якій він знаходився та повноваження, якими він був наділений, не давали йому можливості реалізації власних думок.

В переважній більшості регіонів боротьба за виконання плану хлібозаготівель була доведена до абсурду. Прагнучи виконати завдання будь-якою ціною, держава ставила перед областями та районами нерéalні, фантастичні завдання. Наприклад, колгосп, колгоспи Кіровоградської області, за планом, який був затверджений 1 липня 1946 р., і виходив з врожайності в 7,4 ц/га, повинні були здати в середньому по 4,6 ц/га. Однак, посуха та суховії в липні та серпні негативно відобразились на врожайності зернових. В результаті колгоспи одержали по 4,8 ц/га, а кукурудзи - 4,9-5 ц/га. Однак, незважаючи на це, план хлібозаготівель області декілька разів збільшувався. Після цього колгоспи повинні були вже здати з кожного гектара по 5,1 цнт, потім - по 5,3 цнт. Відповідно, область повинна була здати зерна більше, ніж виростила¹⁶.

Продовжуючи реалізацію політики насильного вилучення хліба, уряд СРСР в кінці серпня направляє в усі облвиконкоми телеграми, де рішуче попереджає, що невиконання планів хлібозаготівель, приховування хліба буде рішуче каратись, аж до застосування статей 54-7 (підривна робота в народному господарстві - термін покарання - тоді це лицемірно називалось застосуванням заходів соціального захисту - розстріл та оголошення ворогом трудящих з позбавленням громадянства союзної республіки і тим самим громадянства Союзу РСР) та 54-14 (контрреволюційний саботаж, тобто свідоме невиконання ким-небудь повних обов'язків чи свідомо нерадиве їх виконання зі спеціальною метою послаблення влади уряду - не нижче одного року з конфіскацією всього майна до вищої міри соціального захисту - розстріл з конфіскацією майна)¹⁷.

Проте, відчуваючи голодну зиму та маючи трагічний досвід 1933 року селяни, в тому числі і керівники господарств, робили все для того, щоб зберегти хоча б для своїх сімей мінімальні запаси хліба. Для цього використовувались різні форми - ховалось зерно, затягувався його обмолот, здача на заготівельні пункти, просушування, занижувалась його кондиційність. Велика його частина взагалі відносилась до розряду фуражного.

Інформацією такого змісту насичені звіти начальників обласних державних інспекцій, що зберігаються в обласних та центральних архівах. Зокрема, начальник Запорізької державної інспекції по насінневу контролю й карантину сільськогосподарських рослин Н.П. Тихонов в своїх звітах до Києва відзначав, що наприклад, в Михайлівському районі під видом "природних втрат" засипане насіння ярових культур розходилося на інші цілі. Тільки по колгоспу "Барикади" було засипано 394 ц, а після очистки виявилось 352 ц, отже, 42 ц було списано на "природні втрати". Подібні факти зниження кількості засипаного насіння при очистці були виявлені в Якимівському, Орхівському районах¹⁸. Навіть ті господарства, які виконали план хлібозаготівель, не могли почувати себе спокійно, оскільки їх змушували перевиконувати ці і без того непосильні плани¹⁹.

Частина господарств всіляко затягувала відправку вирощеного зерна на заготівельні пункти. Наприклад, в Переяслав-Хмельницькому

районі Київської області, за неповними даними, в колгоспних клунях накопилось більше 15 тис. тонн зерна. Аналогічна ситуація була зафіксована і в ряді інших областей республіки²⁰.

І. Маковійчук та Ю. Пилявець наводять приклади, коли з відома чи за прямим розпорядженням голів колгоспів та інших керівників господарств виводились з ладу молотильні та сушильні агрегати, а їх ремонт штучно затягувався. В переважній більшості, як нам видається, такі справи, які зараз же передавались у ведення міністерства державної безпеки, були звичайною фальсифікацією і не мали під собою реального підґрунтя. Такими, скажімо, були звинувачення голови колгоспу ім. Розі Люксембург Сталінської області Ю.І. Терещенка в тому, що він свідомо дав вказівку зламати сушарню для зерна. Або, скажімо, який би голова колгоспу, як це записала у своїх звітах держбезпека, дав вказівку замість просушування, штучно розпарювати 15 тонн зерна²¹. Як показує аналіз цих та інших оперативних зведень, у більшості своїй це були сфальсифіковані, чи компрометуюче підібрані матеріали, які у верхах все більше розпалювали злобу до України та "ворогів народу", які тут осіли.

В той же час, відомчими інструкціями органам "Заготзерна" було направлено вказівку приймати будь-яке зерно, незважаючи на його якість. Їм було навіть заборонено повертати будь-яке зерно, що до них надходило з господарств. За таких умов значно було підвищено нормативи допуску вологості. Як виключення заготівельним пунктам республіки дозволялось брати зерно вологістю до 20%, а кукурудзу - до 30%. Елементарні підрахунки свідчать, що зерно такої вологості могло перебувати в буртах 2-3 дні, після чого неминуче псувалось. Як вказувалось в офіційних звітах (у реальному житті картина була ще більш жорстокою) на заготівельних пунктах Української РСР на 10 жовтня 1946 р. нараховувалось 1647354 т зерна, в тому числі вологого - 50833 т, сирого - 9322, засміченого - 302304, зараженого шкідниками - 144252 т²². Такі підходи вели до величезних втрат отриманої ціною надзвичайних зусиль зернової продукції.

Поряд з цим, прийняття вологого, некондиційного зерна, особливо на пристанційних пунктах, які були непорядковані, не мали в достатній кількості сушильної техніки, закритих приміщень, людей загрожувало жорсткими покараннями тим, хто тут був зайнятий. Восени 1946 р. в різних областях України - Дніпропетровській, Запорізькій, Херсонській, Полтавській пройшли судові процеси над окремими керівниками заготівельних та сортонасінневих організацій. Вони звинувачувались за спеціально існуючими в рамках Кримінального кодексу України статтями. Так, за те, що особи, які повинні здавати державі хліб, картоплю чи соняшник спробували здати недоброякісну продукцію чи призвели до її псування, їм передбачалось покарання - позбавлення волі терміном до 2 років з конфіскацією майна. Коли ж втрати були значними, то тут вже пускались в хід статті про ворожу, підривну і антирадянську діяльність. Водночас іншою статтею (186 КК УРСР) трирічне покарання чекало на тих, хто збував недоброякісний

посівний матеріал. Жорсткі покарання часу хлібозаготівель чекали навіть тих, хто допускав незначні, дріб'язкові порушення.

У зв'язку з прийняттям постанови Ради Міністрів СРСР та ЦК ВКП(б) від 27 липня 1946 р. "Про заходи по забезпеченню збереження хліба, недопущенню його розбазарювання" репресії стосовно хлібозаготівель посилились. Найменша провина розцінювалась як антидержавна. Так був звинувачений начальник В. Білозерської вузькоколіїної залізничної дороги за транспортування зерна в нічний час. В протоколі №58 засідання бюро РК КП(б)У говориться, що це є приводом до розкращання і розбазарювання хліба. Було вирішено до 20 листопада забезпечити круглодобову охорону зерна; посилити контроль за охоронцями, охорону здійснювати з розрахунку по три сторожі на кожний зсиппункт²³.

Розповсюдженням методом збереження зерна для особистих потреб та недопущення голоду стало зсипання його у насінневі фонди в надії, що воно залишиться в колгоспах. Окремі керівники господарств, незважаючи на тиск та відкриті провокації зверху, ігнорували постанови уряду, за якими їм було надано право використовувати на внутрішньогосподарські потреби не більше 15% кількості зданого зерна і витрачали значну частину його кількості на оплату трудовнів, організацію громадського харчування, допомогу самотнім, дитячим дошкільним установам, використовували як зернофураж тощо. Проте, приховати продукцію було надзвичайно важко, за всіма пересуваннями хліба пильно слідкувала як служба уповноважених Міністерства заготівель СРСР, яких лише в 53 районах Київщини нараховувалось більше 1,5 тис. чоловік (а в цілому по Україні близько 40 тис.)²⁴, так і територіальні органи Міністерства державної безпеки. В архівах збереглися їх зведення до центральних партійних органів, структура виконавчої влади з детальним аналізом порушень. Дивує величезна обізнаність вказаних служб - зведення пересипані інформацію про типи машин, їх технічні характеристики, види деталей та вузлів, що вийшли з ладу. Добута інформація для реагування, розслідування та прийняття рішень направлялась до Міністерства внутрішніх справ. Система держбезпеки куполом зависала над всіма сферами життя держави, включаючи використання молотарок, полумки комбайнів, пияцтво трактористів, прагнучи сама залишатись непомітною.

В 1946 р. стала поступати інформація про перехід в окремих регіонах, де врожай був найнижчим, а форми проведення хлібозаготівель - найжорстокішими, до варварських методів збереження зерна. Поширеним стало його переховування на фермах, у підвалах, конюшнях, лісових будинках, інших непристосованих приміщеннях. Частими стали випадки закопування зерна, перемішування його з відходами та бур'янами. Додамо, що такі зведення мали високий гриф таємності і регулярно - протягом кожних 10 днів - направлялись на ім'я Сталіна, Калініна, Хрушова, Круглова, Кальченка, Гречухи, Берії. Керівництво мало доволі інформації, аби відчувати, що резерви для дальшого ужор-

сточення та безумовного виконання плану хлібозаготівель Україна вже вичерпала²⁵.

Спокою не отримували навіть ті господарства, які виконали завдання по заготівлях і натуроплаті МТС. В періодичній пресі рішуче критикували керівників господарств, які, завершивши власні плани заготівель хліба, не прагнули перевиконати завдання. На цей час преса перетворилась в рішучого глашатая проблем хлібозаготівель. Проведений нами контекст-аналіз тем, які піднімались на сторінках періодичної преси України в цілому та Запорізької області, зокрема, показує, що питання заготівель хліба були поряд з проблемами міжнародного становища та відбудови "гігантів соціалістичної промисловості" віднесені до числа першочергових. Поряд з агітацією селян та колективних господарств на здачу хліба державі, використовувався прямий тиск на їх керівників. Часто проти них висувались невинувачення, які у цивілізованих державах міг виносити лише суд. Можна лише уявити морально-психологічне становище людини, яку на сторінках преси звинувачували у саботажництві рішень партії у сфері сільського господарства, зрив державних планів, а часто і шкідництві. Таким чином створювався психічний пресинг колгоспників та керівників з метою одержати максимальну кількість хліба.

Часто на сторінках центральної преси рішучій критиці піддавались місцеві видання. Наприклад, 6 жовтня 1946 р. "Правда України" в статті "Політична котормозорість" критикувала газету "Червоне Запоріжжя", яка з точки зору органу ЦК КП(б)У "не зробила навіть слабкої спроби присікти саботаж хлібозаготівель", "статі на захист державних інтересів", домогтися "суворого покарання для розкрадачів зерна, злісних порушників закону про хлібозаготівлі"²⁶. Ситуація в пресі нагадувала політичну істерію. Певно лише так можна охарактеризувати і політику центральних міністерств та відомств з питань проведення хлібозаготівель.

На цьому етапі керівництво республіки в особі М. Хрущова зрозуміло потенційну загрозу для України голоду. Вже 15 жовтня 1946 р., коли центральна влада рішуче вела хлібозаготівельну кампанію, він направляє до Москви, на ім'я Сталіна листа, де повідомляє, що "посуха, яка мала місце на Україні цього року, знизила врожайність хлібів проти попередніх оцінок", внаслідок чого "... валовий збір зернових культур по колгоспах зменшився проти попередніх оцінок на 310 млн. пудів. Те ж саме з картоплею та цукровими буряками"²⁷. Далі М. Хрущов відкрито ставив питання про необхідність перегляду в бік зменшення плану хлібозаготівель.

Відповідь від Сталіна довелось чекати довго. Лише 26 листопада 1946 р. "вождь народів" разом з ще одним антиукраїністом - Ждановим, направили в республіку телеграму, в якій вимагалось рішуче покінчити з небільшовицьким ставленням до справи організації хлібозаготівель та безумовного виконання намічених планів.

Можна погодитись з думкою І. Маковійчука та Ю. Пилявця про те, що сталінське керівництво, у своєму нелюдстві та впертому бажанні

зламати будь-які елементи української самосвідомості та самовираження, не гербувало будь-якими мірами. На їх думку, "основною причиною невиконання плану хлібозаготівель були не надмірні норми поставок і навіть не посуха та серйозні помилки в аграрній політиці, а самі колгоспники, особливо ті, які пережили ворожу окупацію і в яких, начебто внаслідок ворожої агітації та пропаганди, знову почали проявлятися дрібнобуржуазні настрої"²⁸.

Водночас з увагою до централізованих хлібозаготівель колгоспів та радгоспів, зведення по яких уряд надсилав до центру кожні 5 днів, активізувалась робота по вилученню хліба з підсобних господарств, підприємств та організацій. В цьому напрямку 30 листопада 1946 р. на союзному рівні було прийнято, а 2 грудня 1946 р. на республіканському рівні оприлюднено Постанову "Про здачу хліба підсобними господарствами". У відповідності з нею було проведено повторну перевірку наявності хліба у підсобних господарствах підприємств та організацій з метою виявлення надлишків хліба. Проте ні в них, ні в колгоспах, ні в особистих підсобних господарствах на цей час вже практично нічого не залишилось. Ціною надзвичайних зусиль з господарств вилучено було практично все. Однак, і за цих умов плани хлібозаготівель було виконано тільки на 60%, з запланованих 340 мільйонів пудів хліба заготувати вдалось ледь більше 200. А це означало, що чекати милості від держави тим, хто проігнорував і не виконав план хлібозаготівель, не було підстав. З осені 1946 р. республіка вступає в трясовину голоду, дистрофії, смертей.

2. Геноцид голодом

Голод 1946-1947 рр. став закономірним результатом становища сільського господарства в повоєнні роки, партійно-державної стратегії в даній сфері економіки, прагнення поставити в рамки покоління переможців і тих українців, хто відкрито виступав в опозиції сталінському режимові.

Перші "чорні ластівки" голоду прилетіли в Україну вже у вересні 1946 р. З полів були зібрані останні овочі, яблука, суттєво зросли ціни на колгоспних ринках. Першими перебої з продовольством відчули міщани, запаси продовольства у яких були мінімальними, як і кошти, на які вони могли придбати продукти харчування.

Як відомо, міста в цей час забезпечувались продуктами за картковою системою. Картки видавались на основні продукти харчування безпосередньо на підприємствах, установах та організаціях. Розміри продуктів, що на них виділялись, були диференційовані для різних професійних груп. Розподіл карток вівся централізовано, на підприємствах. Міським пенсіонерам, непрацездатним, інвалідам вибірково картки видавали ЖЕКи. В той же час, значна частина міщан, особливо тих, що працювали на тимчасових роботах, прийшли в місто з села без паспорта, змінили місце проживання, карток не одержувала. В результаті вони могли придбати продукти харчування лише на ринках чи в комерційних магазинах, де ціни були в декілька разів вищими. Що

стосується сільських жителів, то вони, як вважалося, мали власне підсобне господарство, а тому відповідні документи на продовольство їм не видавались. При втраті картки не відновлювались, а це вже само по собі загрожувало голодом. Вже у вересні 1946 р. навіть за умови наявності хлібних карток в окремих регіонах республіки виникли перебої з постачанням хліба - головного і надзвичайно важливого в продовольчому балансі тих років продукту харчування. Це стало відомо М. Хрущову, який в своєму листі від 20 вересня повідомив Сталіна про кризову ситуацію, що склалась у забезпеченні ряду міст та робітничих селищ хлібом. Паралельно з цим, він висував декілька пропозицій, які з його точки зору повинні були зняти гостроту продовольчого питання. До них відносились зменшення плану хлібозаготівель та надання республіці продовольчої позики у розмірі 300 тис. тонн, дозвіл домішувати при випіканні хліба до пшениці, ячміню, кукурудзу та просо²⁹. Це означало значне погіршення якості хлібопродукції, падіння її калорійності. Проте, певною мірою, це був вихід з критичної ситуації, що наближалась. Керівництво СРСР не пішло назустріч уряду республіки у розв'язанні вказаного кола проблем, що суттєво вплинуло на загострення продовольчого питання.

В цих умовах керівники окремих областей спробували затримати хліб у своєму розпорядженні. У вересні 1946 р. до Ради Міністрів республіки звернувся Кам'янець-Подільський облвиконком. Його лист містив у собі прохання дозволити розбронювання державних резервів пшениці для забезпечення ринкових фондів та заборонити комерційні наряди на вивіз з області продовольчих культур. В таких умовах, але вже на республіканському рівні керівництву області було сказано, що уряд Української РСР не має компетенції ставити перед союзним керівництвом питання розбронювання державних ресурсів та експорту сільськогосподарської продукції. Области однозначно ще раз вказали на коло її повноважень, а історик з таких прикладів чітко стає зрозуміло ступінь суверенності України у рамках радянської федерації. Республіка не мала права ставити перед союзним урядом навіть проблеми вивозу за кордон її головного національного надбання - хліба³⁰. Зерно, як і раніше, вивозилось за кордони республіки, а керівництво СРСР, а за ним і республіки, вперто не бажало прислухатись до прохань регіонів.

Насування голоду відчули і окремі трудівники. Лише з 9 квітня по 15 червня 1946 р. органами військової цензури, яка займалась перлюстрацією листів, які надходили військовослужбовцям, було виявлено 7300 випадків скарг від громадського населення на продовольчі складнощі. Пережна їх більшість належала до центральних та південних областей (Київська - 3557, Кіровоградська - 2815, Кам'янець-Подільська - 589, Запорізька - 171, Вінницька - 125). А це значило, з одного боку, що велика кількість воїнів з цих регіонів, ще на березень 1946 р. не була демобілізована, а з іншого - те що вже весною 1946 р. в цих областях були відсутні продукти харчування.

Жителька с. Татаринка Виньківського району Кам'янець-Подільської області М.І. Бабанчук в листі до свого чоловіка на адресу військової частини 13579-А 2 квітня 1946 р. писала: "Дорогой муж! Если есть возможность, оставайся и забирай нас туда, ибо тут жизнь такая, что мы скоро подохнем с голода, потому что сейчас уже нечего есть. За хлеб уже забыли, а картофеля еще хватит только на неделю. Дети в школу не ходят. Приезжай и заberi нас отсюда, ибо я не имею надежды, что переживу эту весну. Возможно, там наши дети узнают лучшую жизнь, я как посмотрю на них, сердце мое кровью обливается. Не думай, что такое положение только у меня, сейчас много людей живет еще хуже, чем я. Одним словом, я и дети имеет только на тебя надежду, что ты вырвешь нас из этого пекла"³¹.

Не кращою була ситуація і на півдні республіки. В листі до сина 11 квітня 1946 р. жительки с. Кирилівки Якимівського району Запорізької області А.Г. Самойленко відзначалось: "Дорогой сынок, мы сейчас живем очень плохо, дожились до того, что люди пугаются, мы сейчас на людей не похожи, такие измученные. Так страдаем, наверное придется умирать. Хотя бы ты одно письмо прислал, хоть немного помоги нам, мы бы рады были, если бы хоть крошечку хлеба в доме увидели. За что я так мучаюсь и страдаю. Я бы рада в сырую могилу лечь, наверное придется самой себя смерти предать, уже б я отмучилась"³².

Як показує аналіз листів, зібраних нами спогадів тих, кого торкнулась чорна рука голодомору, вже на початку літа 1946 р. продовольчі складнощі в окремих місцях стали переростати в голод. Так, в листі до чоловіка Н.Ф. Двоенкіна з Одещини писала: "Милентий, помоги нам, а то я пухну с голода со всеми своими детьми". Аналогічні мотиви відчувались в листі М. Глечак з Житомирщини до чоловіка, яка відзначала: "Здесь есть такие люди, что опухают от голода. Нет хлеба, нет даже картофеля". Як часто буває в таких випадках, голод в першу чергу боляче вдарив по дітях. До речі, це ще був лише його заспів. Як свідчить аналіз документів архіву Служби безпеки України, все більша кількість листів, що спрямовувались в армію, були присвячені саме цьому. Окремі батьки змушені були віддавати своїх дітей до дитбудинків, як це повідомляла дружина у листі до свого чоловіка М. Крижановського з м. Вознесенська Одеської області. Деякі діти, аби прогодувати сім'ю, а часто і батьків-інвалідів змушені були кидати школу і йти працювати в колгосп. Ось що писала в листі до свого брата - Володимира Миколайовича Бурдюка - його сестра: "Дорогой брат, ходила я в школу три четверти, а теперь приходится бросать. Потому, что целое лето работали в колхозе все трое, я имею 250 трудодней, а на них ничего не дали, только аванс - и все, я не имею возможности учиться. Очень мне жаль бросать, когда я походила уже три четверти. Еще похоже несколько дней, а потом не знаю, что делать, ибо кушать нечего"³³.

До збирання врожаю 1946 р., результати якого в багатьох регіонах виявились незадовільними, головна маса людей вважала причиною го-

лоду недостатню кількість зерна, що видавалась колгоспами людям на зароблені трудовні. В окремих господарствах на трудовень працівники одержали по 299 г хліба, деяким взагалі не видали на зароблений трудовень нічого. Проте, масове вилучення навіть з підсобних господарств хліба, картоплі, інших запасів і за цих умов продовжувалось. Ситуація ще більше погіршилась, коли виявилось, що врожай 1946 р. не лише не поліпшив, а і значно погіршив стан продовольчого забезпечення населення. У червні-липні, "літніх ситих" місяцях до війська через військову цензуру лише з 6 центральних, частково постраждалих від посухи областей, надійшло 44431 лист, або в 6 разів більше ніж попереднього періоду, в зв'язку з цим МДБ УРСР до ЦК КП(б)У було направлено спеціальне повідомлення, в якому, вказувалось, що найбільша їх кількість припадає як і раніше на Київську - 15507, Чернігівську - 2924, Кам'янець-Подільську області - 1562³⁴. Більше 90% таких листів надходило від сільських жителів, а це означало, що саме по них і найбільш жорстоко в першу чергу вдарив голодомор. В цілому, об'єктивно розкриваючи думки селян, які виражали своє незадоволення станом справ у державі, органи державної безпеки до підбору листів, що направлялись у вигляді аналітичних довідок всього в 3 інстанції - ЦК КП(б)У, Раду Міністрів Республіки та МДБ СРСР, страждали суттєвими свідомими недоліками. Головну причину голоду органи державної безпеки вбачали не в насильному вилученні вирощеного ціною надзвичайних зусиль селянами хліба, а у недороді та поганих погодних умовах. Таким чином на непогоду в черговий раз списували прорахунки в сфері економічної політики. Повідомлення часто підбирались тенденційно і аналізували регіони, де, як вже вказувалось вище, посуха не стала катастрофічним явищем. Велика кількість людей порівнювала умови, що склались в 1946 р. з жакливім 1933-м роком. В листі І.Р. Цимбалюка з с. Березка Володарського району Київської області відзначалось: "Хлеба, наверное не дадут, ибо все засохло и сгорело, как на поле, так и на огороде. Хлеба нет, картофеля нет и, наверное, не будет. Люди работают, а хлеба не дают. Лучше сдохнуть и не видеть голода, чем жить и голодать... Предвидится 1933-й год..."³⁵. На це вказувала і жителька с. Германівки Обухівського району на Київщині - "Урожай плохой, все выгорело. Из колхоза ничего не получили. многие и сейчас не видят хлеба. Умирать от голода не хочется. Будет так, как было в 1933 году...". Окремі кореспонденти повідомляли ще більш жакливі факти. Жителька с. Глибочок Тальнівського району Київської області Загородня у листі до солдата п/п 54083 А.Г. Мельника, зокрема відзначала: "У нас большая засуха, все сгорело, не знаю как придется жить дальше. В нашем селе люди очень худые, а в других - даже опухли. Многие уезжают, настал 1933 год"³⁶.

Водночас слід відзначити, що в деяких районах, які найбільше постраждали від посухи, влітку 1946 р. пройшли хвилювання селян. Ось що, зокрема, повідомляв перший секретар Ізмаїльського обкому КП(б)У в листі до Ради Міністрів Української РСР: "В связи с плохим состоянием урожая имеют место нездоровые настроения среди населе-

ния області. Так, наприклад, в с. Плахтеевка Саратовського району група крест'ян не давала вивозити хліб із глибинних пунктів; в с. Утконосовка Суворовського району толпи жінок, числом до 180 чоловік, пытались рости зерно з глибинного складу Суворовського пункту "Заготзерно". В Болградському районі група крест'ян в кількості 145 чоловік підписали заявлення про продовольственні труднощі і прохання дати хліба"³⁷.

Ситуація в зазначених областях дійсно була складною і вже за першу половину 1946 р. кількість померлих там перевищила число новонароджених.

Форсування хлібозаготівель, вилучення з колгоспів навіть посівного матеріалу не забарилось катастрофічно відобразитись на становищі громадського тваринництва. Прагнучи хоча б частково стабілізувати ситуацію у цій життєво важливій сфері українського аграрного виробництва, ЦК КП(б)У та Рада Міністрів республіки спробували знайти вихід адміністративним шляхом. 22 липня 1946 р. було прийнято постанову "Про заходи по забезпеченню худоби кормами в колгоспах на зимівлю 1946-1947 рр."³⁸ Нею було зобов'язано республіканські, обласні та районні органи звернути серйозну увагу на заготівлю кормів, вишукати для цього всі необхідні резерви.

При цьому мова не велась про фуражне зерно. В основу було покладено заготівлі сіна. З цією метою інтенсивно освоювались плавні Дніпра, особливо на теренах Дніпропетровської, Запорізької областей. Незважаючи на це, на середину листопада 1946 р. план накопичення грубих кормів колгоспами було виконано всього на 53%, а силосування - на 66%³⁹.

З метою недопущення падіння худоби голодною зимою, максимального вилучення м'яса з села, що могло бути використане в харчуванні селянами, колгоспами в 1946 р. було рекомендовано здавати м'ясо наперед, себто за 1947 р. Одночасно заготівельним пунктам було дозволено приймати від господарств некондиційних свиней вагою до 30 кг, курей вагою до 500 г. В середньому по Україні жива вага одиниці великої рогатої худоби, зданої державі в 1946 р., склала відповідно 227 кг, свині - 80, вівці - 30 кг. Завдяки цьому, практично всі центральні та північні області перевиконали планові завдання по заготівлях м'яса. Рівні голодного 1946 р. з даного показника були досягнуті лише в 1950 р. Проте, селянство, яке голод боляче вдарив у першу чергу, зданого м'яса не одержало. Воно повністю направлялось в систему державних резервів. Частина м'яса на свої картки одержували міщани.

Водночас з цим, було обмежено видачу хліба за відповідними картками міщанам, що призвело до приходу голоду в міста.

На початок 1947 р. голодування набуло вже відкрито виражених хворобливо-патологічних форм. Одною з них стає дистрофія, опухання та смертельні випадки. Перші випадки захворювання дистрофією було зафіксовано в Одеській області. Вже на новий 1947 рік дистрофія стала поширеним явищем у Біляївському, Овідіопольському, Благоївському, Гайворонському, Жовтневому, Комінтернівському районах на Одещині.

В селах Біляївка та Граденіці Овідіопольського району у зв'язку з відсутністю продуктів харчування дистрофією хворіло 180 чоловік з 57 сімей. 5 з них на початок 1947 р. вже померло.

Велика кількість людей стала пухнути. В селах Дальник, Роксоляни, Кароліна-Бугаз, Олександрівці почало опухати більше 100 сімей колгоспників. Як і раніше, в першу чергу страждали багатодітні сім'ї, а також ті, годувальники яких загинули. Такою була плата тоталітарної держави і "вождя народів" дітям тих, хто віддав своє життя за велику Перемогу.

В селі Овідіополь повністю запухла сім'я колгоспниць Михайличенко, яка мала чотирьох неповнолітніх дітей та Сироти, на утриманні якої було п'ятеро неповнолітніх дітей. За таких умов, велика кількість спухлих від голоду дітей, змушені були припинити своє відвідування школи. В селах Адамівка (30% дітей з-за голоду не відвідувало заняття у школі), Благоєво (більше 30 дітей з-за дистрофії були направлені до дитячого будинку)⁴⁰.

В подальшому темпи поширення голоду та дистрофії значно випереджали їх переміщення в часі. Голод посилювався. Багато людей, як і в 1933 р., змушені були викопувати з-під снігу гнилу картоплю, буряки, що залишались в кагатах ще з війни, іли кору з дерев. Про ситуацію, в якій виявилась велика кількість селян в 1947 р. дуже образно пише доктор історичних наук П.П. Панченко: "Фактично покинуті самі на себе, люди бились мов риба об лід, попадали у глухий кут, у безвихідь, і вдавались до крайнощів. Використовували як харч все живе і неживе: рослини, жолуді, дикоростучі ягоди, традиційно невживану в їжу живність - котів, псів, пацюків, мишей, тарганів, слимаків, равликів, жаб, земляних черв'яків, живих і падаль. Риба та м'ясо диких звірів були надзвичайними ласощами.

На селах деяка частина людей у зневірі і відчаї накладала на себе руки, щоб не бачити, як будуть вмирати рідні діти, найближчі члени сім'ї. Бо батьки часто-густо були безпорадними і безсилими щось зробити у відверненні голоду власними силами, а допомоги, знали, чекати немає звідки"⁴¹.

Безвихідна ситуація часто штовхала колгоспників звертатись за допомогою безпосередньо до "вождя народів" - Й. Сталіна. Так вчинили трудівники господарства ім. Куйбишева Василівського району Запорізької області. Описуючи своє тяжке становище, колгоспники повідомляли, що одержали на трудовень всього 200 грамів усіх культур за 6 місяців. Закінчувався лист криком про допомогу: "У цей момент ми живемо в дуже скрутному становищі і гостро потребуємо державної допомоги... Колгоспники колгоспу ім. Куйбишева в цей час знаходяться під загрозою смерті". Лист був написаний 27 січня 1947 р. Проте, без будь-яких резолюцій його було спущено вниз. Відповідаючи на цей крик про допомогу, голова виконкому Василівської районної ради Антонов повідомляв, що "... становище колгоспників ім. Куйбишева не гірше, аніж інших в районі"⁴².

Взимку 1947 р. найгірше становище, як нам видається, склалось в Ізмаїльській області. Місцеве населення, що увійшло до складу Радянського Союзу лише влітку 1940 р., не мало досвіду виживання попередніх голодоморів, в силу недостатньої кількості колективних та переважаючої кількості індивідуальних господарств тут були вищими податки і значно меншою - реальна допомога і навіть її теоретична можливість з боку держави. В результаті надзвичайно поширеним явищем в області стала дистрофія, а смертність від неї перевищила народжуваність. В результаті за січень 1947 р. по області померло 4533 чол., а народилось всього 1259. За перші десять днів лютого 1947 р. в області померло 2625 чол., з них від дистрофії - 625 чол., а народилось всього 549. За неповними даними вже на січень 1947 р. в області нараховувалось більше 16000 хворих дистрофією жителів⁴³.

В розрізі районів найвищі рівні смертності було зафіксовано в Ново-Іванівському районі, де в січні померло 836 чол., в тому числі від дистрофії - 259. Найгіршою була ситуація в Болградському районі. Тут в січні з 960 померлих жертви голодомору склали 453. Кризова ситуація з захворюванням дистрофією склалась і у Запорізькій області. В доповідній записці секретаря П'ятихатської територіальної парторганізації Стояка Н.С. "Про настрої населення нашої сільради Василівському РК КП(б)У" повідомлялось: "У зв'язку з нестачею хлібних ресурсів по колгоспах, колгоспники, працюючі, в полі голодують, а ті, що не мають корів - особливо. Хлібних ресурсів по колгоспам маємо для громадського харчування лише на один тиждень, виходячи з розрахунку, якщо варити в полі один раз на день. Були випадки, коли ослаблених людей привозили з поля додому на підводі. У колгоспах Димитрова і Сталіна настрої колгоспників нездоровий, всі просять хліба. Починаючи з посівної кампанії по сільраді не було жодного дощу, хліб згорів, трави згоріли... Багато хто по сільраді виїхали за хлібом і картоплею зі станції Лозова в м. Запоріжжя. Стоять в чергах за комерційним хлібом по три дні і більше⁴⁴. Тяжке становище підтверджує і документ, що надійшов також з Василівського району до Запорізького обкому КП(б)У. В ньому говорилося: "Василівський район вважається сільським районом, а тому і постачання населення проводилося за цієї категорією. Через неврожай в колгоспах й обмеженні в постачанні, населення району зараз переносить колосальні труднощі, що і привело до поширення масових випадків дистрофії серед населення, головним чином серед дітей. Особливо загрозливе положення з поширенням дистрофії серед населення радгоспів. За матеріалами проведеної днями перевірки населення, кількість дистрофіків збільшилася і дійшла до загрозливих розмірів. Так, за станом на 10 березня в районі виявлено дистрофіків II і III стадії 894 чоловік, з яких негайно треба госпіталізувати 185 чоловік, з них 126 дітей. Крім цього, зараз в райлікарні знаходяться на лікуванні 61 чоловік дистрофіків, з них дітей - 56 чоловік.

В зв'язку з відсутністю твердого і м'якого інвентарю, а головне із-за обмеження в постачанні продуктами харчування, райлікарня не в

змозі прийняти 185 чоловік, що підлягають госпіталізації... Зараз по-частішали випадки смертності від дистрофії. На 12 березня зареєстровано 8 випадків. В районі вже мав місце страшний випадок, коли член ВКП(б) - завідувачий відділом культосвіти райвиконкому товариш Терлецький передчасно помер від дистрофії"⁴⁵.

Менше, але все ж по зростаючій, спостерігались темпи голодування та дистрофії в містах. Особливо голод торкнувся залізничників. Працівники залізниць, які проживали в сільській місцевості, в 1946 р. були позбавлені права на забезпечення за карточками своїх дітей та утриманців. В результаті в грудні 1946 р. було зафіксовано масові захворювання дистрофією серед селян залізничників. За неповними даними це стосувалось Одеської (близько 2 тис. чол.) та Сталінської залізниць (670). Деякі робітники через виснаження не могли виходити на роботу, були зареєстровані випадки голодної смерті. Велика кількість залізничників звільнялась, переходила працювати на інші дільниці, аби отримати більше хліба за картками.

Голод торкнувся і великих промислових міст республіки, особливо тих категорій їх населення, які тільки що приїхали з сіл, та не мали права на продовольчі картки. Факти голодування і голодної смерті було зафіксовано в Києві, Запоріжжі, Дніпропетровську, Одесі та ряді інших міст.

Наприклад, взимку 1947 р. близько 20% працівників прославленої "Запоріжсталі" страждали дистрофією чи авітамінозом. З переборами отоварювались хлібні картки, ще задовго до нового врожаю в багатьох містах вичерпались запаси картоплі, овочів. Становище було настільки небезпечним, що під загрозою зриву виконання планів виявилась робота підприємств Міністерства авіаційної промисловості та озброєнь, до яких, як відомо в цей час була прикута першочергова увага.

На погіршення стану продовольчого забезпечення вплинуло обмеження у споживанні хліба, які повинні були в першу чергу обмежити його видачу на картки. У вересні 1946 р. Радою Міністрів СРСР було прийнято Постанову "Про економію витрачання хліба в країні". В ній, зокрема, вказувалось, що посуха 1946 р. на півдні та несприятливі погодні умови Сибіру, Казахстану і північних районів країни не дали можливості заготовити необхідну кількість хліба. У документі відзначалось, що з метою безперебійного забезпечення населення хлібом до нового врожаю, в першу чергу норми були скорочені тим, хто проживає на селі, дорослим та іншим утриманцям за картками.

В Україні з 1 жовтня 1946 р. скорочувались витрати борошна й крупи з пайкового постачання населення на 27300 т, або на 21,3% вересневої норми, що становила 128470 т, на 57,7% урізувалась реалізація борошна для сільського населення (цим його економилось близько 11 тис. т в місяць), скорочувалась кількість їдців, що забезпечувались хлібом на селі - на 2 млн. 892 чол. - за рахунок утриманців, робітників і службовців радгоспів, машинно-тракторних станцій, підсобних господарств.

Окрім того з пайкового забезпечення у містах та робітничих селищах (крім учнів та осіб, зайнятих доглядом за малими дітьми) знімалось ще більше 700 тис. чол. Водночас зменшувались норми видачі на непрацевдатних та утриманців. Тепер вони становили 250 г замість 300 для утриманців, та 300 г замість колишніх 400 - для дітей⁴⁶.

18 жовтня 1946 р. було схвалено додаткові заходи щодо економії хліба. 30 листопада до нього офіційно вносились добавки весняного, ячмінного і кукурудзяного борошна, що суттєво вплинуло на його калорійність.

Значна частина населення, особливо та, що пережила страшний голодомор 1932-1933 років, вороже сприйняла це рішення, бо відчувала, що за цим неминуче послідує голод. Враховуючи це, в жовтні 1946 р. МДБ УРСР було підготовлено та направлено до ЦК КП(б)У, уряду республіки та Міністерства внутрішніх справ спеціальне повідомлення "Про реагування різних верств населення Української РСР на скорочення муки на пайкове забезпечення". В ньому вказувалось на неоднозначність підходів різних соціальних груп. У багатьох громадянська позиція була на грані протесту, що в таких умовах було неминучим.

Особливе незадоволення вказаним рішенням виявила інтелігенція, соціальна активність якої за всіх часів була найвищою. Зокрема, інженер виробничо-технічного відділу будівельно-монтажного тресту №1 в м. Харкові Хотов заявив: "З нами роблять все, що захочуть, і немає кому поскаржитись. Знову зниження, приниження. Треба вимагати, щоб уряд чітко встановив термін перемоги соціалістичного ладу. Це надзвичайно остогидло нашому народові".

Частина інтелігенції розуміла, куди потрапив український хліб і яким чином ведеться боротьба за перемогу соціалізму в усьому світі. Так, завідуючий кафедрою Дніпропетровського педінституту Чанкевич у розмові з колегами заявляв: "Скорочення і так мізерних норм постачання, безумовно викликане міжнародним становищем та бажанням добитись впливу СРСР на Польщу, Фінляндію та інші держави, яким ми надаємо допомогу. Ці держави живуть за рахунок Радянського Союзу"⁴⁷.

Окремі представники інтелігенції йшли далі. Так, артист Полтавської обласної філармонії В. Лопу у розмові з колегами заявив: "Я в минулому перебував у партії і йшов за партією. Однак тепер остаточно переконався в несправедливості, що існує в радянській державі. По радіо горляють одне - а в реальному житті присутнє зовсім інше. Горляють про поліпшення життя трудящих, а в дійсності життя з кожним днем погіршується".

Представники робітників також розуміли, що зменшення видачі хліба по картках в кінцевому результаті свідчить про досить серйозну потенційну загрозу голодомору. Робітник комбінату "Сталінвугілля" в м. Сталіно Котов зокрема заявляв: "По всьому видно, що ми котимось до погібелі, коли вже заставляють зараз, після збирання врожаю харчуватись такою мізерною нормою, то в подальшому треба чекати ще

гіршого. Зараз всім зрозуміло, що наша держава з продовольчим забезпеченням зайшла в глухий кут".

Здійснені державою обмеження карткового забезпечення найбільше стосувались найменш соціально захищених категорій - пенсіонерів, утриманців, непрацевдатних, студентів, частини службовців. А тому їх оцінки ситуації, що складались, були найбільш жорсткими.

Так, співробітник типографії Рівненської обласної газети "Червоний прапор" Мочульський говорив: "Я не знаю, що зараз твориться, в війну ми жили набагато краще, ніж зараз, а тепер у державі лише і говорять про те, що наступає голод". Бухгалтер контори "Електромонтаж" в м. Кіровограді Олександров відзначав: "Наш уряд не турбується про людей. Спочатку підняли ціни на продукти, а тепер знизили норми. Ціни на базарах піднялись. Ось і чекайте милостиню, а коли не подадуть, то доведеться помирати з голоду."

Студенство, як завжди було рішучим у своїх оцінках. Студентка 3 курсу Полтавського технікуму Миронець говорила: "Ці заходи - великий удар по робітниках та службовцях, аніж підвищення цін на продукти. Народ не бачив і не бачить хорошого життя і скільки можна терпіти. Погано було при німцях, а тепер не краще при радянській владі".

Трагізм та безнадія звучали в устах пенсіонерів та непрацевдатних, які цими рішеннями фактично були приречені на голодну смерть. Пенсіонерка Желтицька, яка мешкала у м. Києві, говорила: "Чому людям похилого віку не дають хліба? Нам вже мало залишилось жити, а тепер взагалі помремо голодною смертю. Хто нас буде годувати, коли ми працювати не можемо, а у чергах комерційних магазинів хліба одержати ми не зможемо". Окремі пенсіонери порівнювали радянський режим з німецьким. При цьому симпатії часто були не на користь першого. Так домогосподарка Малиновська з м. Києва відзначала: "Що робиться тепер, гірше ніж при німцях. Німці непрацевдатним видавали хоча б по 200 грамів хліба, а Ради і те відібрали. Діждались поліпшення"⁴⁸.

Голодні люди збирали перезимувале в полях зерно, яке містило в собі токсичні речовини і використовували його в їжу. Розпочались масові отруєння, що нерідко приводили до смертельних випадків, так як багато хворих не могли вчасно одержати кваліфіковану медичну допомогу. На причину летальності вказували септичну ангіну, оскільки постраждали скаржились на болі в горлі. Під септичною ангіною лікарі приховували лейконемію - смертельне захворювання, пов'язане з отруєнням внаслідок вживання недоброякісних продуктів. Масові захворювання, ніби-то "септичною ангіною", взимку 1947 р., були виявлені в 10 областях України.

Внаслідок недоїдання та вживання недоброякісної їжі загрозливого характеру набула ситуація в селах та містах на початок 1947 р. Головна причина загострення продовольчих труднощів тут була пов'язана із збільшенням кількості населення, яке не отримало хлібних карток. Якщо в 1946 р. в містах шістнадцяти східних областей республіки

померло близько 90 тис. чоловік, то в 1947 р. - більш як 186 тисяч. Особливо тяжко довелося жителям міст Сталінської, Ворошиловградської, Запорізької, Одеської та Харківської областей.

Населення міст поповнювалось переважно за рахунок сільських жителів, які тікали від голоду і сподівались одержати в містах елементарне харчування. Незважаючи на відсутність паспортів та існуючу заборону брати безпаспортних селян на роботу в міста, вони масово покидали села цілими сім'ями. Часто від голодної смерті втікали жінки з дітьми. Оскільки пасажирські потяги та теплоходи, що ходили від Херсона до Києва, були переповнені, їхали на товарних вагонах та порожняках, іншими видами транспорту, а то і пішки. Перш ніж дістатись до великих населених пунктів в пошуках продуктів харчування, перебивались на вокзалах, базарах, займали під'їзди, нелегальні і легальні ночліжки, розвалини, яких після війни було ще в достатній кількості.

В першій половині 1947 р. спостерігалось значне збільшення числа жителів, що не мали права на прописку, у великих промислових та індустріальних центрах - Києві, Харкові, Одесі, Дніпропетровську. За даними МВС України в 1947 р. було відмовлено у прописці більш як 150 тис. чоловік, що прибули на нове місце проживання без вербування та запрошення, що майже в 3 рази перевищило рівні 1946 р.⁴⁹ Водночас, органами внутрішніх справ було виявлено більш як 600 тисяч порушників паспортного режиму, близько 10 тис. з яких було притягнуто до кримінальної відповідальності.

Органи внутрішніх справ розбирали значну кількість випадків, коли господарі державних, відомчих та комунальних квартир, утримували на своїй площі громадян без прописки та паспортів (себто вчорашніх селян). Розпорядженням Ради Міністрів СРСР штраф за вказані дії було збільшено до 200 крб.⁵⁰

Масові переміщення населення, неможливість дотримання елементарних санітарно-гігієнічних норм призвели до значного поширення епідемій. Багатотисячні потоки голодних, ослаблених людей, які пересувались по країні в пошуках продуктів харчування, створили умови для поширення інфекцій. Діюча мережа лікувально-санітарних установ, переповнена дистрофіками, не одержувала елементарних санітарно - гігієнічних препаратів, ліків, продуктів харчування. Навіть мило поступало в строго обмеженій кількості лише в крупні міста.

В результаті захворюваність сипним тифом виросла порівняно з 1945 р. в 8, а порівняно з 1940 р. - більш як в 4 рази. Значні епіцентри захворювання були відмічені в південних (Одеська, Ізмаїльська, Запорізька) та центральних областях (Київська, Чернігівська, Полтавська). Тут показники зростання захворюваності склали 4-5 разів. Значно збільшилось число хворих на сипний тиф в прикордонних областях - Харківській та Львівській. Тут накопичилось найбільше число біженців. Крупні спалахи сипного тифу спостерігались в середовищі безпритульних дітей.

Медиками було виявлено нову особливість епідемії сипного тифу - різке зростання захворювань серед міського населення. В республіці,

у загальному масиві хворих, міщани при загальній їх частці у числі жителів держави близько 25% склали більше половини. В крупних містах вокзали були переповнені людьми, привокзальні площі для багатьох перетворились у місце постійного проживання.

Поряд із звичайним, зросло число захворювань на європейський поверхневий тиф. В Україні в 1947 р. було зафіксовано близько 2 тис. випадків захворювань, що було вище рівня 1946 р. майже в 2 рази.

Вказані причини призвели і до зростання захворюваності паразитарними захворюваннями. Проте, головні їх епіцентри виявились не в регіонах, які були охоплені голодом, а в цілому благополучних щодо продовольчого забезпечення областях. Це було пов'язано з тим, що саме сюди посунули величезні маси людей. В неколективізованих західних районах України, Білорусії, республіках Прибалтики, голодні люди з Європейської частини СРСР шукали хліба. Для того, аби уявити собі масовість людських потоків, що прагнули на теренах Західної України обміняти збіжжя на продукти, можна судити з того, що лише на станції Львів-Головний щоденно знаходилось 5-6 тис. чоловік, а до Прибалтики щоденно прибувало 35-40 тис. чол.⁵¹ Відсутність потужних санітарних пропускників, незадовільний медико-санітарний стан поїздів, вокзалів, запізніла виявлення хворих та їх госпіталізація призвели до виникнення та поширення паразитарних тифів та зростання смертності в цих районах.

Масового характеру набув виїзд селян із запорізьких сіл та хуторів. В інформації Запорізького обласного комітету КП(б)У до ЦК говориться, що "захворювання серед колгоспників дистрофією... збільшується. Таке положення склало обставини масового виїзду... колгоспників, робітників і службовців в міста... Так, з Розівського району за межі області виїхало 50 сімей"⁵². Значна кількість сільського працездатного населення, не покидаючи місць проживання, залишила роботу в колгоспах і влаштувалась на різні міські підприємства та в установи, де була гарантована карткова система забезпечення продовольчими товарами. По Запорізькій області карткові бюро в багатьох випадках видавали підприємствам та установам картки зверх встановленого плану контингенту, а належний контроль за їх видачею робітникам та службовцям на підприємствах та організаціях встановлено не було. Внаслідок цього мали місце випадки видачі карток за завищеними нормами. Окремі підприємства завищували контингент службовців за рахунок недокомплекту робітників, видаючи їм робітничі картки. Облік в Сталінському й Ленінському районах міста Запоріжжя, в яких їх кількість була найбільшою, показав значну кількість такого роду зловживань.

В січні ситуація з продовольчим забезпеченням області ще більш погіршилась. Це було пов'язано з суттєвим зменшенням, порівняно з груднем 1946 р., лімітів хлібних карток. Їх кількість була зменшена у м. Запоріжжі в розрахунку на 800-грамові на 2300 шт. Особливо це вплинуло на трести "Запоріжбуд", "Запоріжсталь", куди щоденно прибувала як висококваліфікована робоча сила, так і вчорашні сільськ

жителі. В січні 1947 року область взагалі не одержала ліміту карток на новоприбулих. Однак, перевірка показала, що на підприємствах та в установах були окремі випадки завищення контингентів, порушення порядку видачі карток. В окремих міських картових бюро при їх видачі формувались черги. В січні місяці були виявлені окремі випадки порушень в органах картових і контрольно-облікових бюро, і на підприємствах, і в установах. Наприклад, на заводі "Дніпроспецсталь", начальник ОРСу Левін в січні місяці підвищив контингент на 28 чоловік. По цементному заводі №2 м. Запоріжжя було видано на 24 картки більше встановленого плану⁵³.

Одночасно, в декілька разів зросла кількість захворювань рахітом, гіпотрофією, особливо серед дітей.

Річні статистичні звіти дільничних лікарень, дитячих будинків, постійних ясел, дитячих поліклінік Мелітопольського, Якимівського, Пологівського, Чернігівського, Червоноармійського районів Запорізької області насичені даними про випадки захворювання рахітом, дистрофією. Так, звітування Мелітопольських дитячих ясел (постійних) дає такі цифри: випадків захворювання рахіток I стадії було 5, II стадії - 2. "В Василівських дитячих яслах зареєстровано чотири випадки смертності дітей від дистрофії. В селі Веселе Веселівського району зареєстровано сім випадків захворювання рахітом та тринадцять випадків гіпотрофії"⁵⁴

В селах Запорізької області в 1946 році було відкрито лише 7 лікарень. З 93 лікарень області, 51 була розміщена в пристосованих приміщеннях, як результат фашистської окупації, і 42 лікарні в спеціально збудованих приміщеннях, чи частково відремонтованих. На початок 1946 року багато лікарнянських дільниць в селах не мали відповідних спеціалістів, тому, на час збирання сільськогосподарської продукції були мобілізовані лікарі з міст. Лише за станом на 1 травня 1947 року всі сільські дільниці області були укомплектовані медичним персоналом⁵⁵.

Хоча вже в 1946 році загальна кількість лікарняних ліжок в сільських медичних закладах перевищила довоєнний рівень... матеріальна база, їх кадровий склад були вкрай незадовільними. Завідуючий дільничною лікарнею Приморського району Запорізької області в листі до керівних інстанцій республіки у 1947 році писав: "Лікарня розміщена в кількох невеличких кімнатах, забезпечена лише одним стерилізатором, шприцом, двома пінцетами, скальпелями. Прийом хворих ведеться у неопаленому приміщенні, де немає навіть стільців та стола. Сильнодіючих медикаментів хворі не отримують. Відсутність транспорту призводить до того, що значна частина хворих на запалення легенів, туберкульоз у віддалених селах залежується вдома, не одержує кваліфікованої медичної допомоги". Таке становище було характерним для багатьох медичних закладів на селі.⁵⁶

Ситуація з кожним днем ставала все більш загрозливою. Особливо трагічним симптомом, поряд із зростанням смертності, стало нарощування випадків захворювання дистрофією. В архіві Головного

інформаційного бюро МВС України нам вдалось виявити і вперше залучити до наукового обігу узагальнені дані щодо захворюваності на дистрофію. Про це можна судити з таблиці 1.

Таблиця 1.

Чисельність хворих дистрофією серед населення Української РСР на 1 квітня 1947 р. (за даними обласних відділів охорони здоров'я)

Найменування областей	хворих		госпіталізовано		померло	
	всього за 1947р.	в т.ч. дітей	всього за 1947р.	в т.ч. дітей	всього за 1947р.	в т.ч. дітей
	Вінницька	96425	40305	6822	-	1639
Одеська	48001	16937	5553	1601	1482	113
Дніпропетровська	63607	31218	8334	2792	3282	1001
Кам.-Подільська	34439	18101	617	-	1032	332
Херсонська	35562	9115	-	-	825	145
Сумська	19589	11071	3352	-	131	-
Полтавська	56209	16427	6246	-	623	-
Станіславська	1424	490	681	167	255	63
Харківська	87769	45088	6277	-	999	272
Ворошиловградська	26931	-	4515	2409	-	-
Волинська	140	45	-	-	20	-
Запорізька	63883	24681	4152	1233	1096	413
Київська	68375	41931	3244	276	365	114
Дрогобицька	367	17	187	-	7	2
Житомирська	15379	10246	2037	-	-	-
Кіровоградська	12020	5841	2130	-	138	37
Миколаївська	77859	36142	1036	-	72	-
Чернівецька	15715	4164	1208	157	-	-
Чернігівська	5788	2541	1521	-	36	-
Сталінська	22769	20074	10574	3720	1510	694
Ізмаїльська	40664	-	6315	438	12321	184
Львівська	212	51	156	33	74	-
Ровенська	44	-	-	-	-	-
Тернопільська	256	38	18	4	16	-
Закарпатська	-	-	-	-	-	-
Всього по республіці	814777	334541	75012	12848	25924	3744

Таблицю складено за даними: Архів ГІБ МВС України, ф. 3, оп. 1, спр. 92, арк. 69-70

Як свідчать наведені дані, найвищі показники захворюваності дистрофією виявились в центральних та південних областях республіки. І це при тому, що в центрі було зібрано досить непоганий врожай. Про це досить докладно говорилось під час аналізу процесу здійснення

хлібозаготівель. Тут лише відзначимо, що ця закономірність ще раз підкреслює штучний характер голоду та відносить посуху, як одну з його причин, на другий план.

По-друге, використання елементарних наукових знань з медицини свідчить, що рівні смертності від дистрофії з переважною більшістю областей були значно занижені. Як нам видається, робилось все, аби не показати вимирання людей від голоду. Хвороб, які ішли слідом за дистрофією, чи ті, що можна було кваліфікувати як причину смерті, було достатньо.

По-третє, результати вказаного статистичного обстеження по окремих областях явно сфальсифіковані. Це в першу чергу стосується Ворошиловградської області - 26391 хворий на дистрофію і жодного померлого; Житомирська - 15591 - і жодного, Чернівецька - 15715 - і жодного.

По-четверте, не відповідають дійсності і дані щодо рівнів смертності в західних областях. Приміром, на Закарпатті, куди десятки тисяч селян із східних та південних областей України, направились в пошуках продуктів харчування, не було зафіксовано жодної голодної смерті, на Тернопільщині - всього 1, Львівщині, що була своєрідним перевалочним пунктом - всього близько 70. А це значило, що статистика враховувала лише місцевих жителів, немісцеві померлі відносились до розряду "без визначеного місця проживання" і статистикою не описувались.

По-п'яте, в окремих областях дивує відсутність госпіталізованих дітей, що хворіли на дистрофію. В реальному житті це ще означало те, що враховуючи слабкість дитячого організму, вони були просто приречені на вимирання.

Трагедія, якою є голод, для керівництва будь-якої держави є подією надзвичайного значення. За таких умов повинні здійснюватись надзвичайні заходи, залучатись всі наявні продовольчі ресурси, аж до закупівель медикаментів та продуктів харчування за кордоном, допомоги країн світу. Позиція радянських можновладців за цих умов набула діаметрально протилежного спрямування. А тому, коротко зупинимось і на цих моментах, тим більше, що для нашої характеристики причин та головних рис "третього сталінського голодомору" вони мають першочергове значення.

Між керівництвом ЦК Компартії України, як вищого партійно-державного органу тодішньої ієрархії влади в обличчі М.С. Хрущова та "батьком всіх народів", від волі якого залежало вирішення кардинальних питань життя держави, підтримувався постійний зв'язок, в тому числі і з проблем сільського господарства. При цьому варто враховувати особливо прискіпливе ставлення М. Хрущова до проблем села, знавцем яких він себе вважав.

Як свідчить аналіз документів Центрального державного архіву громадських організацій України та фонду Ради Міністрів Української РСР ЦДАВО України, де збереглись матеріали листування ЦК КП(б)У та ЦК ВКП(б) М. Хрущов, до його честі, прагнув об'єктивно інформова-

ти центральні відомства про стан справ в Україні. При цьому ним, як досить досвідченим придворним, залишались поза увагою справжні причини голоду, відсутні були вимоги, а присутні лише прохання про продовольчу допомогу. В той же час, як свідчать дані архівів МВС та Служби безпеки України, керівництво республіки та Союзу знало дійсний стан речей з продовольчою кризою. Кожні 10 днів готувалась спеціальна довідка на основі оперативної інформації з місць. Водночас, позиція верхів чимось нагадувала роль екскуторів, які слідкували за виконанням своєї волі, багато в чому проявляючи риси садизму та холодної, нелюдської жорстокості.

М. Хрущов інформував особисто Й. Сталіна про голод в Україні та в листах, що були підготовлені ним в другій половині 1946 - на початку 1947 р. надати республіці елементарну продовольчу допомогу.

Вже в перших листах до Сталіна, які були направлені в Москву влітку 1946 р., Перший Секретар ЦК КП(б)У досить об'єктивно інформував керівництво СРСР про наявні складнощі. В листі вказувалось, що господарства республіки розпочали збирання хліба на 2 тижні раніше традиційних термінів у зв'язку з великою посухою; вказувалось, що в окремих південних областях не вдалось зібрати навіть тієї кількості зерна, яку було висіяно в ґрунт. В той же час ЦК ВКП(б) та Рада Міністрів СРСР збільшили республіці плани хлібозаготівель з 340 до 365 млн. пудів.

В листі вказувалось, що виконання цих планів є нереальним, а однією з причин, була нестача техніки. З 18000 тракторів, виділених Україні на 1946 рік, вони отримали всього 1648. Вся інша техніка була направлена в Курську, Воронезьку та Тамбовську області Російської Федерації⁴⁷.

17 грудня 1946 р. М. Хрущов направив Сталіну листа з проханням надати фуражну та продовольчу допомогу господарствам. Він мотивував це тим, що недостаток зерна, вилучення його великої кількості за хлібозаготівлями призвели до падіння худоби. Як, свідчать статистичні дані, на 1 січня 1947 р. поголів'я великої рогатої худоби порівнянсь з тим же періодом попереднього року зменшилось на 46,4 тис. голів свиней - на 1001,8 тис., овець і кіз - на 125,9 тис., коней - на 35,7 тис голів⁴⁸.

Зменшення поголів'я худоби посилилося на початку 1947 р., хоча у цей час, шов отіл і воно логічно повинно було зростати. Так продовжувалось аж до переходу на пасовищне утримання. Зменшилось поголів'я худоби і в господарствах колгоспників, де на 1 липня 1947 р кількість корів складала лише 80% від показника попереднього року телят до 1 року - 77,6%, свиней - 43,6%, овець і кіз - 87,3%⁴⁹.

В листі М. Хрущова, а згодом його переговорах із Сталіним по телефону він просив надати республіці продовольчу допомогу. На цьому етапі вона мотивувалася у М. Хрущова з необхідністю допомоги голодним дітям, кількість яких в республіці практично щоденно зростала. В листі, направленому ним на ім'я Сталіна, вказувалось, що робота спе

ціальних урядових комісій, які вивчили становище дітей в постраждалих від посухи Ізмаїльській, Одеській, Миколаївській та Херсонській областях, засвідчила необхідність термінових заходів для спасіння їх життя. Перший Секретар ЦК КП(б)У прохав у Москві хліба, для того, щоб забезпечити всього 100-150 граммовими пайками сільських дітей, які були хворі дистрофією та інвалідів⁶⁰. До цього залучалась величезна маса матеріалу, що була надана органами внутрішніх справ і державної безпеки. При цьому, у своїх спогадах, М. Хрущов грішить, коли говорить, що лише від О.І. Кириченка - тодішнього першого секретаря Одеського обкому партії, йому стали відомі випадки людодіства. Щодо кади статистика вказаних явищ інформувалась М.С. Хрущову керівництвом МВС, і ці зведення знаходяться в його архіві.

Людська совість в першу чергу керувала М. Хрущовим, коли в грудні 1946 р. він дав вказівку підготувати до уряду СРСР документ, який би містив об'єктивну оцінку продовольчої ситуації в республіці, а також прохання запровадити продовольчі картки з метою забезпечення сільського населення продуктами харчування. Для М. Хрущова це було ризиком, тому що в 1946 р. Україна не лише не виконала планів хлібозаготівель у загальносоюзний фонд, а і дозволяє собі надзвичайне зухвальство - звертатись за допомогою до керівництва з проханням допомогти нагодувати власне населення.

Це було тим більш небезпечно, що союзні владоможці однозначно проводили політику на рішуче обмеження можливих і реальних проявів української опозиційності тисками голоду. Невипадково, що у відповідь на вказані прохання, М. Хрущову від імені Сталіна була направлена телеграма, де того називали "підозрілим елементом"⁶¹. Така оцінка, традиційна для Сталіна, фактично означала кінець політичної кар'єри, бо за цим ішли звинувачення в антирадянській діяльності, а там недалеко було і до "ворога народу".

Як і традиційно було в таких випадках, М. Хрущова було викликано до Москви, для того, щоб поставити його бачення ситуації в необхідне русло. Як згадує він у своїх спогадах, ідучи до столиці, він був готовий до всього, навіть до того, що його оголосять "ворогом народу", "саботажником" і відправлять на Луб'янку. Однак, у розмові з Сталіним, все ж аргументовано доводив, що Україні надзвичайно необхідна продовольча допомога. Це надзвичайно розлютило Сталіна. У розмові з М. Хрущовим він заявив: "Не будь м'якотілим! Вони обманюють тебе. Коли тебе інформують..., розраховують використати твою сентиментальність. Вони намагаються змусити тебе віддати ім усі запаси"⁶².

Лише щаслива випадковість, придворна хитрість та певна лояльність Сталіна, як до доброго служачки, спасла в цей час Микиту Сергійовича від репресій. Проте, його "помилки" не було забуто. Московські можновладці не могли дозволити, аби в одній з найбільш великих і впливових республік перебував при владі "підозрілий елемент". Зміщення Хрущова в кінцевому результаті, було наслідком його позиції, зайнятої під час голодомору.

В лютому 1947 р. в Москві було прийнято рішення закріплення у вигляді постанови "Про зміцнення партійної і радянської роботи на Україні". З березня на її виконання відбувся Пленум ЦК КП(б)У, в якому взяла участь член Політбюро Л.М. Каганович та секретар ЦК ВКП(б) М.С. Патолічев. Обох було обрано до складу Політбюро та Оргбюро ЦК КП(б)У. На Пленумі за вказівкою зверху було визнано недоцільною практику поєднання посад Голови Ради Міністрів і Першого Секретаря ЦК КП(б)У і вирішив затвердити Першим Секретарем ЦК (б)України тов. Кагановича Л.М., з тим, що тов. Хрущов М.С. залишається Головою Ради Міністрів УСРС⁶³. Пленум прийняв також постанову про невідкладні заходи по підготовці до весняної сівби 1947 р.

"Кат у солом'яному капелюсі і кирзових чоботях", як образно висловився щодо Л. Кагановича відомий український письменник В. Скуратівський, втілюючи волю сталінського керівництва, з колосальною енергією взявся за реалізацію курсу на викоринення ідей "буржуазного націоналізму", складовою частиною якої був, як нам видається голодомор.

Не випадково, що брутально втручаючись у вирішення питань сільського господарства (звичайно в міру своєї досить обмеженої компетенції) Л. Каганович, водночас, активно включився в роботу по створенню враження щодо того, що в Україні взагалі "не все гаразд" і головна причина цього - націоналізм. На одній з нарад з першими секретарями обкомів партії Л. Каганович заявив, що кожний випадок невиконання планових завдань у промисловості і сільському господарстві розглядатиметься як прояв українського буржуазного націоналізму⁶⁴. Таким чином, проблема невиконання хлібозаготівель була перенесена до рангу політичних.

Не дали результатів і численні звернення до вищих органів влади керівників окремих підприємств, установ та трудівників.

Так, наприклад, було скажімо зі зверненнями керівників підприємств транспорту Одещини, працівники яких були забезпечені продовольчими картками менше як наполовину. Відповідь з Москви надійшла за підписом Л. Берії. Посилаючись на відсутність у державі хліба, рекомендували керівництву спиратись виключно на власні сили⁶⁵.

Не було отримано з Москви і дозволу реалізувати в містах безпродовольчих карток харчові відходи консервних і рибних заводів Херсонщини, а також залишків переробки томатів Херсонського заводу ім. 8 Березня Мінхарчпрому України⁶⁶.

В той же час, обслуговуючі партійно-державну еліту санаторії та спецрозподільники одержували продукти у необхідному асортименті у чітко визначені строки. Свідченням цього стало відкриття та переведення на особливе спецхарчування, з розрахунку 80 крб. на доб. спецсанаторію "Харакс". Останній знаходився на південному березі Криму, й належав найвищій номенклатурі, для якої двері були відкриті в січні 1946 р.⁶⁷ А в цей час норми постачання лікарень, в том.

числі і тих, де знаходились тяжко хворі, складали лише 10 крб. на добу.

На тодішніх радянських володарів мало впливали і листи відчаю, які вони одержували від рядових трудівників. Щодо останніх, то за тими документами, які збереглися в архівосховищах, вони у переважній більшості були впевнені, що Сталін та його оточення просто не інформовані щодо продовольчих складнощів та голоду в Україні.

Характерними в цьому плані є знайдені там документ, який було адресовано Сталіну від імені конюха Якова Грицелка з с. Цибулево на Кіровоградщині. В ньому, зокрема, відзначалось: "Доброго здоров'ячка Йосип Вісаріонович! Приміть привіт від голодного українського народу.

Дорогий наш вождь! Скільки світ не існує, я не бачив таких безпорядків, як зараз. Голод, злидні, здивальства з народу, робочі люди пухнуть.

Селяни і робочі пересунулись всі в Западну Україну і роблять там у багатіїв...

Дорогий вождь! Я колгоспник, конюх, від голоду в мене вмерла вся сім'я. З голоду я рішив написати Вам листа.

Скільки недовольства в країні. Зверніть, будь-ласка увагу, особисто на робочих і селян, бо недай бог гріха, то пропали ми з вами..."⁶⁸

Відповідь на цей, як і на сотні, тисячі інших листів люди не отримали, а Україна так і не одержала хоча б мінімальної продовольчої допомоги. Проте, це не завадило Радянському Союзові у зростаючих масштабах експортувати зерно в країни "народної демократії", які інколи навіть робили зауваження щодо необхідності "підвищення його якості та рівня очищення від пилу та бруду".

Є всі підстави стверджувати, що спираючись лише на валовий збір зернових культур 1946 р. - 291,4 млн. цнт - в СРСР за умов раціонального використання хліба можна була не допустити голоду. Окрім того, не використовувались можливості закупівель продовольства за кордоном. В той же час. в 1946 р. було заключено всього одну угоду - з Китайською компанією "Тумсин" на поставки до СРСР 1 млн. тонн зерна і соєвих та 10 тисяч т. м'яса⁶⁹.

Політика "холодної війни", в яку виявились втягнутими Радянський Союз та Сполучені Штати Америки, призвела до повного припинення в серпні 1945 р. поставок продуктів із США до СРСР по "ленд-лізу". Водночас, зменшились закупівлі хліба, які Радянський Союз проводив за кордоном. В 1946 р. вони були в 1,5 рази нижчими, аніж в 1945 р., що ж стосується подальшого періоду, то про закупівлі хліба СРСР за кордоном можна судити з таблиці 2.

Закупівлі СРСР зернових та хлібопродуктів за кордоном, тис. тонн

Назва культури	1946	1947	1948
Зерно	118,7	254,5	587,3
в т.ч.:			
пшениця	72,0	98,0	94,4
кукурудза	14,6	134,0	480,9
борошно	5,1	31,8	20,6

Таблицю складено за даними: Внешняя торговля СССР: Статистический ежегодник. - М., 1967. - с.110.

Вказана таблиця свідчить про небажання, а можливо і незмогу Радянського Союзу, який витрачав величезні кошти на оборону та найбільшу в світі армію, закуповувати хліб за кордоном. Останнє, однак, заперечує 1947р., коли міжнародна обстановка практично не змінилась, або попрямувала в бік погіршення, а хліба було закуплено в 2-чи, а в 1948 р., майже в 4 рази більше, ніж в 1946 р..

В той же час, Радянський Союз, втягнутий в реалізацію більшовицької ідеї "світової революції", змушений був витрачати значні кошти на утримання країн "народної демократії". Частина з них - Болгарія, Угорщина, Польща, Чехословаччина - в 1945-1946 р.р. були охоплені посухою. Проте Радянський Союз там, в закордонні голоду не допустив. Зокрема, в грудні 1945 р. було підписано домовленості про поставки в Болгарію 30 тисяч тонн кукурудзи, 20 тисяч тонн пшениці. Вже в першій половині 1946 р. болгари одержали додатково до вказаних домовленостей ще 40 тис. тонн зерна. В 1945 р. СРСР поставив Румунії у вигляді позички, яка, однак вже в 1946 р. була списана, 300 тисяч тонн зерна, а в 1946 р. - ще 50 тисяч тонн зерна і 32 тисячі тонн картоплі⁷⁰. В лютому 1946 р. була підписана радянсько - польська угода про поставку Польщі 200 тис. тонн зерна, а у квітні того ж року - ще 300 тисяч. Всього СРСР поставив Польщі у 1946-1947 р.р. близько 900 тис. т зерна⁷¹. Експорт у Фінляндію склав у 1946 р. 220 тис. т, в 1947 р. - 167,9 тис. т, 1948 р. - 298,2 тис. т зерна. Експорт в Чехословаччину склав у 1946р. - 29,8 тис. т, 1947 - 112,8 тис. т, 1948 р. - 489,1 тис. т. Експорт в Норвегію в 1946 р. склав 10,9 тис. т, 1947 р. - 65,8 тис. т, 1948 р. - 152,3 тис. тонн⁷². Про загальні обсяги експорту хліба з СРСР можна судити з таблиці 3.

Експорт зерна з СРСР в 1946-1948 р.р., тис. тонн

Назва культури	1946	1947	1948
Зерно	1700	1800	3200
в т.ч.:			
пшениця	700,0	1200,0	1300,0
жито	576,3	322,2	619,7
ячмінь	210,3	126,7	599,8
кукурудза	151,3	30,4	373,0

Таблицю складено за даними: Зовнішня торгівля СРСР. (1918-1966): Статистичний збірник. - М, 1967. - с.88.

Сотні тисяч тонн зерна, взяті з скромного продовольчого фонду країни, могли б стати суттєвою допомогою населенню України, яке закрила чорна хмара голоду. Таку "щедрість" за рахунок голодного і вимираючого тисячами населення власної країни дуже важко пояснити. Ціна формування соціалістичної співдружності була надзвичайно високою і не виправданою. Та і сама система, як показує досвід історії, виявилась неживучою.

В той же час, незважаючи на постійні прохання уряду республіки, допомога Україні так і не приходила. Лише враховуючи необхідність своєчасного проведення комплексу весняних польових робіт та збереження, хоча б частково, поголів'я худоби, трудівникам села були надані продовольчі позички (для тих, хто був зайнятий на польових роботах) - у розмірі 40 тисяч тонн, в тому числі лише 50% продовольчими культурами, насіннею (для внесення в ґрунт при весняній сівбі) - 300 тисяч тонн, та фуражне (для годування коней та іншої худоби, що була зайнята на сільськогосподарських весняних роботах) - 30 тисяч тонн⁷³.

Варто відзначити, що це все були позички, а не допомога. Вони були короткотерміновими і підлягали безумовному поверненню з врожаєм 1947 р. Вони надавались під досить високий процент; з розрахунку 10 цнт на кожні 100 цнт виданого згідно з ними продовольства. Таким чином, щодо українського села держава фактично виступала в ролі лихваря, проте не простого, а такого, що перед цим насильно вилучав зароблене.

Республіканська влада при розподілі позички була безправною. Їй лише дозволялось направляти її по областях у відповідності з визначеними потребами. Таку акцію назвати допомогою, виходячи з цього, можна лише умовно, оскільки зерно виділялось з державних союзних резервів, що знаходились на території Української РСР, тобто того зерна, яке в минулі роки було вирощене українськими селянами і засипане в державні засіки.

Надання вказаної зернової допомоги дозволило підтримати харчами близько 3,4 млн. чол., що брали участь у весняно-польових роботах, однак переважна більшість людей, і, зокрема, селян продовжувала голодувати⁷⁴.

Про це написала в березні 1947 р. в листі, направленому в Польщу 6 березня 1947 р., гр. Рудицька з Житомирщини: "Мама ходить по базарові, просить, грязна, запухла, але ніхто нічого не дає. Петько взяв Стасі пальто, ковер, шинель і поїхав в Західну Україну обмінювати. Стася залишилась без поліна дров, мала 2 стакани рису, зварила і так день прожила. Плаче голодна в холодній квартирі, дитину годувати нічим. Стасик без роботи. Маню, зжалься над нами, помираємо з голоду, пуд пшениці коштує 900 крб., а заробити ніде. Буває, заробити 1 карбованець і живи як хочеш. Ти знаєш сусідів Мотрени, що жили у великій кімнаті, той сусід помер з голоду. Петро виміняв на пальто Стася в Луцьку 3 відра ячменю. На маму страшно дивитись"⁷⁵.

Весною 1947 р. люди тисячами продовжували вимирати від голоду, проте зерна так і не одержали. А в той же час, в лютому 1947 р. відбулись вибори до Верховної Ради СРСР. Газети лицемірно писали: "Крамниці... успішно готуються до обслуговування виборчих дільниць. Одержано багатий вибір кондитерських, тютюнових та винних виробів, консерви і т.п. В день виборів на виборчих дільницях будуть працювати буфети, для яких виділено асортимент товарів"⁷⁶. Проте, як свідчать вивчені нами документи колишнього партархіву Запорізької області, сприймання вказаних процесів переважно більшістю людей відрізнялося від офіційного.

В багатьох розмовах відчувалась не радість виборів до Верховної Ради, як це писали газети, а розпач. Багато людей у спілкуванні з односельчанами говорили: "Голосувати будете без нас. Ми не доживемо до виборів". Інші заявляли: "Допоможіть хлібом, бо я вимушена сьогодні ж піти, затопити плиту, зачинити димохід, двері, подушити дітей і загинути сама. Іншого виходу в мене немає"⁷⁷.

Робітник зернорадгоспу "Азов", за спеціальністю коваль, Калмиков під час бесіди секретаря парторганізації радгоспу з питань виборів до Верховної Ради УРСР заявив: "Буду голосувати за того, хто дає хліб". Під час бесіди з групою колгоспників колгоспу імені Фрунзе, Шевченківської сільради на тему підготовки до виборів громадянка Тихонова демонстративно залишила приміщення й пішла додому. Після чого з'ясували, що вона весь час сумлінно працювала в колгоспі, чоловік її загинув на фронті, залишились троє дітей, і зараз вони голодують. Колгоспниця колгоспу "Зоря" М. Лукашевської сільради Іванісова принесла до райвиконкому медаль "Материнська слава", якою вона була нагороджена і заявила: "Медаллю мене нагородили, а для дітей хліба немає"⁷⁸.

Таким чином, навіть в умовах підготовки до виборів, які повинні були продемонструвати єдність партії і народу, державою нічого не було зроблено по забезпеченню багатомільйонних мас українського населення. Голод палахкотів на повну силу. Люди пов'язували своє вряту-

вання з новим врожаєм 1947 р. Однак, заходи, які були прийняті державою на початку літа 1947 р., звели ці надії нанівець. Голодомор тривав аж до кінця 1947 р.

3. Втрати від чергової війни з власним народом

Голод 1946-1947 років став катастрофічним ударом по післявоєнному українському селу, децо менше по місту, які, як зазначалось в першому розділі, ледве встигли залікувати рани війни. Для того, щоб розкрити ступінь впливу результатів голодомору слід сконцентрувати увагу навколо кількох блоків питань. По-перше, необхідно глибоко усвідомити стан та тенденції розвитку демографічних процесів в Україні після закінчення другої світової війни. По-друге, слід виробити власні підходи до оцінки демографічних втрат, а зважаючи на складність, неоднозначність і нерозробленість підходів - і власну методику дослідження. По-третє, оцінка демографічних втрат населення вимагає глибокого аналізу деформацій, які викликав чи загострив голод 1946-1947 р.р. і які мали вплив на демографічну структуру українського села. Саме такі завдання були покладені в основу нашого аналізу проблеми.

Як вже відмічалось вище, війна та історичні події, що були з нею пов'язані, справили різко негативно вплинули на демографічну структуру. Головними їх проявами стало величезне падіння чисельності населення, особливо працездатного віку, диспропорції статтево-вікової структури, постаріння жителів та зниження народжуваності.

В результаті демографічна структура сільського населення повоєнного періоду виявилась деформованою і чимось нагадувала людину, яка після тяжкої хвороби важко вставала на ноги. За таких умов втрати від голоду були особливо відчутними.

В досліджуваний період збором та обробкою даних про природний рух (народжуваність та смертність населення) займались два державних відомства: відділ реєстрації актів громадського стану Головного управління МВС СРСР та республіки і відділи демографії ЦСУ при Держпланах СРСР та УРСР. Ніякої співпраці між цими відомствами не було. З документів видно, що керівництво відділів ЗАГСу МВС висловлювало у своїх довідках недовіру ЦСУ і стверджувало, що воно дає неповні дані. Інформація обох відомств, попередньо профільтована в ЦК ВКП(б) та Раді Міністрів СРСР поступала до Сталіна та його найближчого оточення.

Зважаючи на те, що за умов тоталітарної системи, яка передала органам внутрішніх справ навіть реєстрацію народжень, смертей, шлюбів та розлучень і те, що саме їх дані були первинними ми взяли дані ЗАГСів як базові. Наведемо їх у вигляді таблиці, тому що саме вони найбільш повно розкривають динаміку втрат (таблиця 4).

Народжуваність і смертність населення України, 1946-1947 р.р.

Мі- сяць, рік	Місто			Село			Всього			При- родневід - тво- рення
	на- род- жень	смертей		на- род- жень	смертей		на- род- жень	смертей		
		всього	в т.ч. до 1 р.		всього	в т.ч. до 1 р.		всього	в т.ч. до 1 р.	
1946										
січень	15827	8476	1033	31331	20834	1948	47158	29310	2981	+17848
лютий	16824	8540	1192	30112	21498	2085	46396	30038	3277	+16358
березень	18470	9339	1262	34203	25050	2763	52673	34389	4025	+18284
квітень	17792	9251	1266	31512	21732	2317	48304	30983	3583	+18231
травень	19664	8235	966	33809	19819	2073	53473	28054	3039	+25419
червень	20327	7736	1308	36497	16460	1901	56824	24196	3209	+32088
липень	22202	9679	2450	39032	17415	3126	61234	27094	5576	+34140
серпень	26201	9623	2126	52061	18953	4324	78262	28756	6450	+49686
вересень	27013	9046	2016	52522	18676	3858	79535	27724	5874	+51811
жовтень	27495	10321	1803	49176	21326	3316	76671	31647	5209	+45024
листопад	26024	9475	1492	44566	20474	2799	70590	29949	4291	+41341
грудень	23269	10825	1894	31704	22963	2743	54973	33788	4637	+21185
Всього	261080	10548	18898	466525	45200	33253	727633	355748	52151	+371885
1947										
січень	28915	14421	2442	49448	30143	3443	78363	44567	5885	+33796
лютий	28143	18843	3281	45187	38954	4699	73330	57491	7980	+15839
березень	27859	24589	4117	44966	51433	6414	72825	76018	10531	-3193
квітень	24191	23471	4000	38472	43730	5264	62663	67201	9264	-4538
травень	23674	22760	3618	41440	41927	4433	65114	64687	8051	+427
червень	21348	21308	3808	37819	45545	4915	59167	66853	8723	-7416
липень	21137	24750	5660	37481	40447	6775	58618	65197	12435	-6579
серпень	20191	20238	4321	40967	30197	6150	60888	50435	10471	+10453
вересень	18543	15058	2729	38164	22024	3966	56707	37082	6695	+19625
жовтень	16958	13733	2129	34191	19812	3024	54149	33545	5153	+17604
листопад	13997	11604	1493	30193	19996	2518	44190	31600	4011	+12590
грудень	19246	11621	1418	19947	19520	2391	30193	31141	3809	-948
Всього	255202	222499	39016	458005	403368	53992	713207	625817	92218	+87390

Таблицю складено та здійснено підрахунки за даними: ЦДАВО України, ф. 582, оп. 11, спр. 112, арк. 2; спр. 85, арк. 65-67

Наведені дані підтверджують, що голод дався взнаки вже в кінці 1946 р. Майже на 14 тис. в цілому по республіці впала народжуваність, більш як на 4 тисячі зросла смертність. В першу чергу зазначені явища торкнулись міста. Там вже взимку 1946р. розпочали вимирати ті, хто не мав права на хлібні картки і не створив хоча б мінімального запасу продуктів на зиму.

Щодієвий аналіз жертв голоду повинен враховувати втрати первинні (ті, що безпосередньо померли від хвороб, пов'язаних з вимушеним голодуванням), вторинні (померли пізніше, проте причини смерті були безпосередньо пов'язані з захворюваннями, що були

одержані під час голодомору) та третинні (включають тих, хто не народився у зв'язку з захворюваннями чи незадовільним матеріальним становищем потенційних батьків, недоїдання та дистрофії). Такі підходи дозволяють не лише проаналізувати конкретні втрати населення, пов'язані з голодом, а і розглянути його як явище у контексті загально-го соціально-демографічного розвитку українського суспільства.

Узагальнення результатів таблиці 4 свідчить, що максимального рівня втрати від голодомору досягли в грудні 1946 - липні-серпні 1947 р.р. Коли в період січня-грудня 1946 р. середній рівень смертності на селі складав порядка 20 тисяч чоловік, то в січні 1947 р. цей показник склав 30, лютому - 38,5, а в березні - 51,4 тис. чол. В подальшому пройшло деяке падіння рівня смертності, однак вона продовжувала бути вищою природного рівня в 2 рази на рівні 40 тис. чоловік, а в містах зростання смертності продовжувалось аж до серпня 1947 р.⁷⁹

Аналіз втрат від голоду по областях показує, що за виключенням західного регіону, він рівномірно охопив всю територію України. В окремі місяці (березень-травень 1947 р.) в рамках всієї республіки, а, починаючи з грудня 1946 і закінчуючи серпнем 1947 р. - в рамках окремих областей спостерігалось порушення природного відтворення населення і кількість смертей стала перевищувати число народжень. В лютому 1947 р. таке співвідношення (народжень і смертей) складало 72825 до 76018, а в квітні - 62663 до 67201. В умовах надзвичайних демографічних складнощів повоєнних років це потенційно загрожувало перерости у депопуляцію села.

Катастрофічне становище складалось в традиційно землеробських областях. На Вінниччині, наприклад, співвідношення чисельності народжених і померлих селян склало в 1947 р. 30011 до 40629, Дніпропетровській - 15044 до 19141, Кам'янець-Подільській - 24664 до 29119⁸⁰.

Різниця показників смертності, що склались в 1946 та 1947 р.р. показує, що саме вона може слугувати базою при визначенні рівня втрат населення України. Коли в 1946 р. в республіці померло 458005 чоловік, то в 1947р. - 713207. А це значило, що лише прості статистичні втрати в результаті голоду 1946-1947 р.р. склали 255202 особи.

Однак, в результаті аналізу даних захворювань дистрофією та смертності від даного захворювання, можна з усією впевненістю включати сюди близько 50 тис. чоловік, що померли протягом 1946 р.

Особливо тривожним явищем стало різке зростання дитячої смертності. Її рівні вирости практично в 2 рази, збільшившись з 52 до 92 тисяч. Серед померлих діти складали близько 20%. Зросла і смертність дітей до 1 року. По республіці вона складала в 1947 році 127,7 на одну тисячу новонароджених. Найбільша дитяча смертність була в Ізмаїльській - 319,0, Чернівецькій областях - 211,5 на одну тисячу чоловік⁸¹. В Запорізькій області дитяча смертність складала 176,9 на одну тисячу дітей до 1 року. Тоді як в 1946 році в сільській місцевості з 15432 народжених дітей померло у віці до 1 року 1038, а в 1947 році з 11809 народжених - померло 1865 дітей⁸². На основі аналізу цих даних, можна зробити висновок, що за один рік дитяча смертність в

області збільшилась в 2,5 рази. Це був неймовірно великий показник. Про повікові показники смертності свідчать дані таблиці 5.

Таблиця 5

Повікові показники смертності в 1947 р.

Вік (років)	Місто	Село	Всього
0 - 4	57601	81515	139116
5 - 10	6271	17873	24114
10 - 14	2964	10602	13566
14 - 19	5024	11880	16904
20 - 24	6864	12427	19291
25 - 29	5285	9806	15091
30 - 34	6452	10080	16352
35 - 39	8941	15003	23944
40 - 44	10811	16816	27627
45 - 49	11466	19337	30803
50 - 54	13212	20598	33810
55 - 59	14560	25421	39981
60 - 64	16279	28551	44830
65 - 69	15270	30302	45572
70 - 74	13827	30910	44737
75 - 79	10291	25470	35761
80 - 84	5855	17008	22863
85 - 89	2681	10557	13538
90 - 94	883	4334	5227
Всього	217564	404773	622297

Таблицю складено за даними: ЦДАВО України, ф. 582, оп. 11, спр. 106, арк. 1-2.

Наведені дані свідчать, що дитяча та підліткова смертність була найвищою серед інших вікових категорій, виключаючи осіб похилого віку. Практично кожен третій померлий від голодомору був дитиною та підлітком. Таким чином наносився удар по майбутньому генфонду нації. Коли врахувати існуючі в 40-і роки рівні відтворення населення ледь досягали 1,5, втрати населення від ненароджень лише від померлих неповнолітніх дітей склали порядку 265-290 тисяч чоловік. Вони безперечно є складовою частиною третинних втрат і їх з повною внепненістю можна віднести до жертв повосенного голодомору.

Внаслідок зростання смертності пройшло велике природне скорочення в цілому ряді областей і, зокрема, півдня України. Тільки в Запорізькій області показники смертності перевищили показники народжуваності на 2962 чол. В 1946 р. народжуваність перевищувала смертність на 9026 чол. Ситуація не вирівнялась навіть в 1948 р., склавши всього 5924, тобто майже в 2 рази менше аніж в 1946 р., що теж можна вважати прямим результатом голодомору 1946 р.⁸³

В цілому по республіці в 1947 р. все ж показники смертності не перевищили народжуваності, хоча і наблизились до них. Ситуація стабілізувалась лише завдяки західним областям, де, внаслідок збереження індивідуальних господарств голоду допущено не було. В той же час, помітні були певні відхилення у показниках рівня відтворення населення. Взимку та на початку весни смертність перевищила народжуваність, а в грудні 1947 та навіть на початку 1948 р. внаслідок фактичної відмови мати дітей рівні останньої значно впали.

Аналіз динаміки народжуваності дозволяє виявити ще один важливий елемент демографічних втрат. Він виявився у падінні її рівнів. Підрахунки 1947 та перших двох місяців 1948 року показали, що у порівнянні з 1946 роком, рівні, які можна вважати базовими при розрахунках народжень зменшились більш як на 150 тисяч чоловік. А це значило, що 150 тис. жінок, які досягли фертильного віку і могли б мати дітей, фактично їх не народили. Вказані дані доповнюють частково вторинні та третинні наслідки голоду. Поряд з цим зросла кількість абортів, які за умов практично повної відсутності на селі акушерсько-гінекологічних закладів, виявились неконтрольованими і надзвичайно шкідливими для здоров'я жінок.

Як і раніше, найнижчі рівні народжуваності були зафіксовані у сільській місцевості. Тут рівні народжуваності були в 1947 р. в 1,5 рази нижчими, аніж в 1946 р.

З 1 січня 1947 р. по 1 січня 1948р. чисельність сільських жителів зменшилась у східних областях на 23 тисячі чоловік. Природне відтворення населення за 1947 р. зупинилось в Харківській, Запорізькій, Дніпропетровській, Вінницькій, Одеській, Херсонській, Ізмаїльській, Чернівецькій областях. В цьому ж році в зазначених областях померло 265,9 тис. чоловік, а народилося 194,6 тисяч⁸⁴. Таким чином, померлих було більше, ніж народжених, на 71,3 тисячі чоловік. Велика смертність населення, а також продовження стихійного відтоку сільського населення в міста та райони менш вражені посухою призвели до скорочення його кількості в східних областях республіки. Чисельність наявного колгоспного населення України в цих областях зменшилась в 1946 році на 170 тисяч чоловік, недивлячись на повернення з армії за цей час тисяч демобілізованих.

Незважаючи на реалізацію комплексу заходів, спрямованих на адміністративно-паспортне регулювання міграції, стихійна міграційна рухомість населення в умовах голоду значно зросла. Селяни масово, цілими сім'ями втікали на промислові підприємства, новобудови або хоч таким чином вберегти себе та своїх дітей від жахливої голодної смерті.

Це змушені були констатувати навіть представники вищої партійно-державної верхівки Української РСР. Зокрема, в листі тодішнього першого Секретаря ЦК КП(б)У А. Кагановича, адресованому до Москви, вказувалось, що число тих, хто покинув села і втік до міст за пайками, склала у Київській та Сумській областях - до 8% загальної кількості селян, Вінницькій - 6,4%, Полтавській - близько 7%⁸⁵. Ці втра-

ти безпосередньо були пов'язані з продовольчими складнощами та голодом і безперечно мали негативний вплив на демографічний потенціал села.

В цілому по східних областях, а також Ізмаїльській та Чернівецькій областях республіки в 1947 році померло більш, ніж 528 тисяч чоловік проти 282 тисяч у 1946 році⁸⁶.

Аналізуючи демографічні втрати населення, окрім огріхів оцінок, що існували між органами ЗАГСу МВС, статистичними відомствами, офіційними даними варто враховувати, що часто деформовані статистичні дані були у первинних джерелах, бо надходили від тих, хто був не зацікавлений чи змушений надавати неправдиву інформацію.

По-перше, в фальсифікації статистичної інформації були кровно зацікавлені голови та секретарі сільських рад. Рівень їх заробітної плати безпосередньо залежав від кількості людей, що проживали на території сільради. А тому, як показали результати проведених перевірок, часто у погосподарських книгах довгий час продовжували зберігатись так звані "мертві душі".

По-друге, часто на свідому фальсифікацію ішли керівники установ та організацій охорони здоров'я. Як і в роки голодомору 1932-1933 років, вони всіляко приховували причини смертності, пов'язані з голодом. А тому часто замість дистрофії, захворювань крові велику кількість смертей списували на "внезапные", від "пищевых отравлений" и "инфекций".

По-третє, при характеристиці смертності, особливо селян слід враховувати фактичну відсутність у них паспортів та інших документів, які б засвідчували особу. В результаті селянин, який скажімо покинув село і туди не повернувся, вважався безвісти пропалим і до статистики смертності ні в якому разі не попадав. В той же час, той самий селянин, коли він помирав в іншому селі і не мав документів, ховався самими жителями у братську могилу і звісно ні в яку статистику не йшов. Тисячі таких "доходяг" бродили селами і просили хоч граму хліба. Помирали прямо на вулицях. Там їх ховали спеціальні команди. Коли навіть на село їх набиралось 2-3 чоловіки, то їх загальне число складало більше 150 тисяч.

По-четверте, при характеристиці демографічних втрат населення варто враховувати небачено зрослу міграцію людей. Десятки тисяч селян і міщан у надії врятуватись від голоду спрямовувались на Західну Україну з метою обміняти скромні пожитки на продукти харчування для себе та своїх дітей.

Водночас, велика кількість українських жителів направилась в пошуках хліба та кращого життя в інші регіони СРСР. Найбільша їх кількість відбувала до Прибалтики, Уралу, Сибіру, Казахстану, західних областей Білорусії. Коли чисельність населення України в 1947 р. практично не змінилась, то кількість населення Росії за цей період збільшилась на 2,9 млн. чол. Поряд із збільшенням населення за раху-

нок демобілізації, повернення біженців та репатріантів, свою роль відіграло також зростання міграції з України. Є підстави стверджувати, що саме в Росію виїхало не менше 400 тис. жителів України⁸⁷.

Велика кількість сільських жителів виїжджала в міста. Там, щоправда, лише незначна частина з них закріпилась та своєчасно одержала хлібні картки.

Демографічні втрати України в роки голодомору доповнились тими величезними втратами, які вони понесли в роки другої світової війни. В цьому плані статистика населення України, вирахована в високих кабінетах, містить в собі багато загадок. Наприклад, згідно з державними офіційними статистичними документами загальна кількість населення республіки скоротилась на 101 тис. чол., в той час, коли чисельність населення лише східних областей України на червень 1947 р. скоротилась на 213 тис., а населення західних областей за той же період стало менше на 297 тис. чол.⁸⁸ Можливої компенсації втрат населення від голодомору в східних областях за рахунок західного регіону не відбулося. Десятки тисяч так званих націоналістів, пособників та членів їх сімей були насильно відправлені у відповідності з партійно-державними рішеннями до Сибіру та Далекого Сходу.

Однак, там вони закріплювались надзвичайно слабо. Як свідчать дані архіву МВС значна кількість висланих, незважаючи на якнайсуворіші заборони, будь-що прагнула повернутись на батьківщину.

Органами МВС України протягом 1944-1948 р.р. із західних областей України за рішенням Особливої наради при МВС СРСР було виселено терміном на 5 років 15350 сімей "активних учасників банд ОУН" в кількості 37860 чол. та органами МДБ УРСР 26322 сім'ї у кількості 77791 чол. Терміни виселення в рішеннях Особливої наради при МДБ не вказувались. На 1948 рік в розшуку знаходилось близько 4 тис. виселенців та 61755 репатріантів, які не прибули на місце свого постійного проживання⁸⁹. Окрім того, з республіки у віддалені райони було виселено більше 130 тис. сімей колишніх поліцаїв, власцівців, учасників бандформувань (певно мались на увазі і частково члени УПА), зрадників батьківщини, осіб німецької національності.

Зменшення чисельності сільського населення в 1946-1947 роках проходило за рахунок так званого "другого розкуркулення". Частина сільських жителів України, звинувачена в дармоїдстві ще до прийняття сумнозвісного Указу Президії Верховної Ради СРСР від 21 лютого

1948 р. "Про виселення з Української РСР осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві і ведуть антигромадський, паразитичний спосіб життя" насильно, за рішенням судів видворювалась за межі республіки. Ще в 1947 р. виселялись, наприклад, куркулі з Ізмаїльської та західних областей республіки. Серед них значну частину складали діти, хоча за радянською системою "сын за отца не отвечает"⁹⁰.

В грудні 1948 р. в МВС України за участю начальників обласних управлінь внутрішніх справ, відділів боротьби з бандитизмом та охорони правопорядку було проведено навіть спеціальну нараду з питань повернення спецпоселенців, які самостійно прибули в Україну.

Окрім всього на зібранні йшла мова про виконання директиви МВС України №239 від 1946 р. про виселення антигромадських елементів. Проте ті, хто виступав проти переселення відкрито його саботували. Це змусило МВС в грудні 1946 р. випустити спеціальний утаємничений наказ №00445, за яким до завдання органів було віднесено безумовне повернення спецпереселенців до районів Сибіру та Далекого Сходу"⁹¹.

Такі масові пересування населення, звичайно справляли негативний вплив на зростання його чисельності, а тому продовжуючи аналіз досить суперечливого матеріалу стосовно змін чисельності населення України в 1947 р., відзначимо, що позитивні зміни відтворення населення західних областей на фоні його багаточисленних депортацій не змогли хоча б частково компенсувати втрати південних та східних областей України від голодомору.

Виходячи з суми втрат східних областей (213 тис. чол.) та західних (297 тис.), загальна сума втрат населення України повинна була скласти близько 500 тис. чол., а не 110, як повідомляло центральне статистичне управління республіки.

Останнім фактором демографічних втрат населення стало вимирання тих, які отримали хвороби, травми, отруєння, інші каліцтва, пов'язані з голодом 1946-1947 років. Головною серед них, звісно, була дистрофія. Як нам видається з аналізу статистичних даних захворювання нею продовжувались до липня 1947 р., коли вона, хоча б частково компенсувалась новим врожаєм. Про стан захворюваності на дистрофію видно з таблиці 6.

Захворюваність на дистрофію в Україні станом на 30 червня 1947 р.

Область	Всього хворих	В тому числі захворіли в червні	Померло від дистрофії	Госпіталізовано	Виздоровіли
Ворошиловградська	38666	3234	953	11429	-
Вінницька	159976	25629	2696	25803	-
Волинська	107	-	26	-	-
Дрогобицька	1210	465	58	754	-
Дніпропетровська	82759	5510	2266	32550	-
Закарпатська	20	-	1	-	-
Запорізька	92596	3160	2774	11284	-
Житомирська	22387	2693	114	18000	-
Ізмаїльська	60857	845	20604	27166	-
Київська	83703	3002	1422	31745	-
Кіровоградська	19793	-	256	13361	-
Кам'янець-Подільська	55589	8332	2047	13210	-
Львівська	5551	1596	421	5195	-
Миколаївська	79039	14429	262	6154	-
Одеська	54402	1178	1781	7619	-
Полтавська	60284	7926	1282	18237	-
Рівненська	208	110	1	58	-
Станіславська	3420	1657	337	1271	-
Сталінська	120274	14194	4384	33928	-
Сумська	29958	-	340	16274	6002
Тернопільська	1622	533	82	389	-
Харківська	88751	-	2012	44548	6163
Херсонська	44681	-	1137	8582	816
Чернігівська	16099	4873	84	4432	-
Чернівецька	31787	-	1184	12286	-
Всього	1154378	99368	46524	344274	12786

Таблицю складено за даними: Архів ГІБ МВС України, ф. 3, оп. 1, спр. 91, арк. 93.

Наведені дані свідчать про досить великий рівень захворюваності дистрофією, яка стала прямим наслідком голоду. Враховуючи недостатній рівень обліку, прагнення зберегти в таємниці навіть від найвищого керівництва результати голоду, а також те, що захворюваність на дистрофію продовжилась у липні-серпні 1947 р. кількість тих, хто нею захворів складає, як мінімум, 1,5 млн. чол., а число померлих від дистрофії - не менше 50 тисяч чоловік. В той же час, колосальна захворюваність населення не могла не вплинути на стан його здоров'я. Навіть зважаючи на занижені рівні смертності, вона безумовно вела до постійних розладів здоров'я, які, за підрахунками медиків, складали не

менше 10% загального рівня захворюваності. Таким чином, вторинні втрати від голодомору, враховуючи інфекційні захворювання складали 150-200 тис. чоловік.

Останнє дозволяє визначити нам втрати України від голодомору 1946-1947 рр. в рамках 1 млн. чоловік. Дана цифра найбільш повно визначає справжній рівень реальних соціально - демографічних втрат населення. Це було доведено та схвалено на досить авторитетному зібранні демографів - VII Всесоюзній конференції з історичної демографії, яка проходила у Донецьку влітку 1991 р.⁹²

Таким чином, підсумовуючи досліджене з проблем ходу та наслідків голоду 1946-1947 рр. відзначимо, що головними його причинами стали занепад матеріально-технічної бази села, недосконалість економічних стосунків, насильницька система вилучення вирощеного хліба. Не можна назвати головною причиною голоду посуху. Вона була катализатором, який в руках правлячої сталінської верхівки став виправданням повосенного голодомору, що повинен був загнати у необхідне русло можливі опозиційні настрої.

Держава мала реальні можливості навіть за умов неврожаю прогодувати населення. Однак, вона не визнала самого факту голоду, що дозволяло зверхньо відноситись до надання продовольчої допомоги населенню.

Найбільш постраждалими виявились сільські жителі. Вони не забезпечувались хлібними картками, а обсяг продуктів, що видавався на трудовні, не відповідав вимогам елементарного проживання. В той же час, від голоду надзвичайно постраждали і окремі міщани. Це в першу чергу стосується неповнолітніх, непрацездатних, пенсіонерів. Чи не в найгіршому становищі виявились діти.

Антигуманна політика сталінського керівництва в умовах голоду проявляла себе і у відмові допомоги хлібом районам, де склалась критична ситуація. Зернові продукти масово направлялись у країни "народної демократії". Водночас, в умовах "холодної війни", різноманітних перешкод міжнародним благодійним організаціям Червоного Хреста, ЮНРАА, організацій Рашен Реліф (США) було ускладнено надавати допомогу голодуючим районам і в першу чергу Україні. Більше того, незважаючи на багаточисленні прохання керівництва республіки про допомогу, в т.ч. особисто до Й. Сталіна, ця допомога була надана лише з початком їх весняно-польових робіт 1947 р. та тільки безпосереднім учасникам. Визначених позичок було катастрофічно мало.

В результаті зросла захворюваність населення. Близько 1,5 мільйона людей захворіло дистрофією, з них більше 50 тисяч за офіційною статистикою померло. Загальні ж соціально-демографічні втрати від голодомору, враховуючи первинні, вторинні та третинні, склали близько 1 млн. чол. Це надзвичайно боляче вдарило по соціально-демографічній структурі України, особливо її села, яке тільки що почало заліковувати страшні рани другої світової війни. Пряму відповідальність за це несе сталінське керівництво.

ГЛАВА ІІІ. ЖАХЛИВІ СУПУТНИКИ ГОЛОДОМОРУ: РЕПРЕСІЇ, "ГОЛОДНА ЗЛОЧИННІСТЬ", КАНІБАЛІЗМ

1. Посилення репресій в 1946-1947 роках

Голод 1946-1947 р.р. супроводжувався посиленням репресій стосовно великого числа категорій населення, і зокрема сільських трудивників. Форми діяльності репресивно-карального механізму були різноманітними і включали в себе відповідні функції партійного апарату, які стосувались членів ВКП(б), заходи громадського осуду та адміністративного впливу, виселення, переселення, заслання, кримінальні покарання, застосування "найвищих засобів соціального захисту" - себто розстрілу та конфіскації майна. Вказані форми діяльності репресивно-карального механізму в умовах голодомору набули особливого розмаху, що свідчить про їх цілеспрямованість та ще раз підтверджує його штучний, керований характер.

Партійні структури, які відомий політолог А. Авторханов поряд з військом, органами державною безпеки і внутрішніх справ відносив до "трьох китів" радянської репресивно-каральної системи, в умовах голодомору значно активізували свою каральну роботу.

Особливу рішучість партійні органи виявили під час проведення хлібозаготівель 1946 р. Відзначимо лише, що до жовтня 1946 р. ЦК КП(б)У індивідуально чи спільно з Радою Міністрів республіки прийняли більше десятка постанов, що стосувались даної проблеми. Вони відрізнялись рішучістю, містили безапеляційні вимоги повного виконання планів, а затримка здачі товарного хліба була оголошена "злочином перед партією та державою". Ці постанови вимагали посилити відповідальність комуністів-керівників за безумовне виконання поставлених завдань¹. Водночас, регламентований ними порядок вилучення хліба практично повністю базувався на адміністративно-вольових засадах, які практично виключали право на оскарження неправильних рішень сільськими виробничими колективами.

Уповноважені Міністерства заготівель України були наділені надзвичайними правами, наданими їм партійно-державними постановами для проведення хлібозаготівель. У відповідності до "біологічної врожайності" вони встановлювали нормативи поставок хліба колгоспами та радгоспами у державну комору. Права останніх на оскарження вказаних рішень не закріплювались. Вони лише могли підготувати офіційну скаргу у вищестоящі органи. Рішення районного уповноваженого могло бути оскаржене у райвиконкомі, однак остаточне рішення виносив все ж уповноважений Міністерства заготівель СРСР по республіці, який як правило, відстоював "честь мундира". Подача скарг не призупиняла виконання зобов'язань по поставках, навіть тоді, коли вони були нараховані неправильно. У колгоспів, які не виконали доведені до них плани хлібозаготівель у встановлені календарні терміни, через суд вилучались "борги" перед державою. Крім того, за недоїмки по здачі зерно-

вих, картоплі, молока, овочів на них накладались грошові штрафи у розмірі вартості цих недоїмок. Коли в процесі судового розгляду колгоспу вдавалось довести, що він притягнутий до поставок неправильно, суд не мав права обговорювати питання про зняття недоїмок чи про надання відстрочки для їх погашення, а міг лише відмовити в поданому позові Міністерству хлібозаготівель, що не заважало останньому подати його знову².

Одночасно, здійснювались аж до репресивних, заборони на реалізацію сільськогосподарської продукції на колгоспних ринках. Господарствам категорично заборонялось здійснювати торгівлю на базарі до повного виконання всіх планів поставок. Однак, навіть після їх виконання господарствам торгувати вже було нічим. В 1946 р., скажімо, в цілому по державі колгоспами було продано на базарі всього 0,4% виробленої продукції.

Вказані нормативні акти, перелік яких можна продовжити, проте тут ми лише відзначимо, що вони в комплексі з іншими документами створювали базу діяльності репресивно-каральної системи.

Партійні комітети регулярно розглядали справи тих керівників, які не виконували плани хлібозаготівель і приймали щодо них часто неправомірні рішення. За таких умов жорсткі рішення приймались на всіх без виключення шаблях партійної ієрархії. Вони торкнулись навіть керівника республіканської партійної організації - М. Хрущова, якого, як вже вказувалось вище, з тавром "підозрілого елемента" було усунуто з посади Першого секретаря ЦК КП(б)У. Це можна з усією впевненістю кваліфікувати як репресивну дію щодо нього. І лише щаслива випадковість та існуючий розклад політичних сил дозволив йому зберегти життя.

Методи діяльності вищих ешелонів партійно-репресивної влади центру з ентузіазмом, якому можна позаздрити, тиражувались і втілювались в життя на місцях. Зосередимось лише на найбільш доступних матеріалах, що стосуються Запорізької області. Є впевненість, що вони були типовими для всієї республіки.

Першою і найменш рішучою формою "партійного впливу" була вказівка секретареві партійної організації чи окремим комуністам "посилити роботу". Так, наприклад, в грудні 1946 р. бюро КП(б)У Кам'янсько-Дніпровського району обговорювало роботу партійної організації с. Водяне. У рішенні, ухваленому з даного питання, вказувалось "секретареві парторганізації тов. Щербаню на недостатнє виконання і перевиконання виробничого плану". В реальному житті це означало безумовне виконання визначеного плану хлібозаготівель³.

Більш жорстке покарання, до виконання якого часто залучались правоохоронні органи, чекало тих керівників, які допустили нещучу зерну державі чи його приховування. Так, наприклад, в кінці 1946 р. бюро Веселівського райкому КП(б)У прийняло щодо ряду керівників рішення, яке ще раз підтверджує каральну функцію партійних органів. В ньому, до речі прийнятому без обговорення, вказувалось: "1. Враховуючи те, що голова колгоспу "Червона фортеця" товариш

Карпенко неодноразово мав догани за незадовільне керівництво колгоспом, з яких не зробив висновків і не забезпечив керівництва колгоспом, тому за незабезпечення виконання липневого завдання здачі хліба державі, за розвал трудової дисципліни, за неодноразове утаювання хліба від держави - з роботи звільнити й оголосити догану. 2. Попередити голову колгоспу ім. Петровського товарища Долгополова, якщо він на протязі доби не перебудує роботу для повного забезпечення виконання графіка здачі хліба державі, він буде притягнений до суворої відповідальності. 3. Добитися шляхом розгортання широкого соціалістичного змагання, агітаційно-масової роботи, виконання і перевиконання щоденних завдань по обмолоту. За зрив графіка хлібоздачі, за неорганізацію належної охорони в колгоспі, за допущення крадіж хліба з токів й неприйняття мір до крадіїв, за політичну халатність, що виразилося в допущенні на керівну посаду в колгоспі зрадника - Воробей - секретареві парторганізації товаришу Гомуліну, оголошено також суворо догану"⁴.

Документи партійних архівів фіксували і більш жорсткі підходи, особливо до тих, що пробували приховати хліб чи видавали його колгоспникам як оплату на трудодні до виконання плану. Так, наприклад, бюро Запорізького РК КП(б)У як антидержавні поступки засудило дії тих голів колгоспів та секретарів первинних партійних організацій, які стали на шлях затримки здачі хліба і його приховування⁵. Цей же партійний орган у рішенні, що послідувало за ним, записав: "За безвідповідальне ставлення до виконання плану хлібозаготівель, затримування хліба в колгоспі, що підлягав здачі державі, голові правління колгоспу "Радянське село" В. Сиротенку оголосити строгу догану, попередити його, що якщо він протягом 2-3 днів не виправить становища, що склалось в колгоспі, то буде суворо наказаний, аж до виключення з рядів партії"⁶.

Михайлівським РК КП(б)У за приховування в господарстві під виглядом відходів 200 кг зерна, суворо догану з попередженням було оголошено голові колгоспу "2 п'ятирічка" цього району Ф.С. Коваленку. При цьому його було попереджено, що коли він у найближчий тиждень не поправить стан справ з хлібозаготівлями в колгоспі, то буде виключений з рядів партії та відданий до суду⁷.

Шалена хвиля репресій звалилась на керівників та спеціалістів господарств. "Ніколи в минулому, - писав відомий дослідник проблем повоєнного села І.М. Волков, - в історії колгоспного будівництва зміна голів колгоспів не досягала таких масштабів, як у 1946-1947 роках"⁸. При цьому їх не лише звільняли з посад, але і притягували до суворої відповідальності. Особливо небезпечною була для них відповідальність за "розкрадання" соціалістичної власності, яка згідно із статтею 131 Конституції СРСР кваліфікувалась як дія "ворогів народу", а відповідно до статті 18 Статуту сільськогосподарської артілі вони вважалися як "зрадники суспільної справи колгоспу" та "підричники основ колгоспного ладу". А це означало, що їх судили за всією строгістю законів "робітничо-селянської держави", до того ж і міри покарання, що

застосовувались, були досить різними. Часто елементарне зміщення з посади неминуче тягло за собою притягнення до кримінальної відповідальності.

Лише в 1946 та першому кварталі 1947 р. судові органи республіки розглянули 1681 справу про злочини цієї категорії працівників. Фактично засудженим виявився кожен шістнадцятий з 26745 голів колгоспів республіки⁹.

Ініціатива притягнення керівників господарств до кримінальної відповідальності виходила переважно від місцевих властей, і, зокрема секретарів районних партійних осередків. Цим самим прямо порушувався прийнятий в 1946 р. наказ Генерального прокурора СРСР про те, що голова колгоспу міг бути притягнутим до кримінальної відповідальності включно з санкції обласного прокурора. Цей наказ мав на меті в умовах найгострішого дефіциту кадрів хоч якоюсь мірою захистити голів колгоспів від свавілля місцевого керівництва. У зв'язку із серйозним опором голів колгоспів, рядових селян, проведенню хлібозаготівель про цей наказ швидко забули. Хвиля репресій продовжувала наростати. І вже в грудні 1946 року Прокурор УРСР дав вказівку низовим органам прокуратури активізувати боротьбу з фактами розбазарювання та розтягання зерна, саботажу хлібозаготівель.

Наведемо лише деякі уривки з вироків судів. За приховування 350 цнт зерна та саботаж хлібозаготівель до 10 років було засуджено голову колгоспу "1-е Травня" Михайлівського району. До 7 років ув'язнення було засуджено голову колгоспу ім. Стаханова Червоноармійського району Сталінської області Ковальова¹⁰.

Часто на лаві підсудних опинялись вчорашні солдати, які після війни ледве встигли пропрацювати на даній посаді всього декілька місяців. Із загальної кількості голів колгоспів, що були притягнуті до кримінальної відповідальності за 1946 та 1-й квартал 1947 р. 30,4% працювали на цій посаді від 1 до 2 років, 20,7% - до 6 місяців, 34,5% - до 1 року і лише 14,4% - понад 2 роки. З них інваліди та учасники Великої Вітчизняної війни складали 70,4%¹¹.

Водночас зростає кількість осіб, засуджених за розбазарювання та крадіжки хліба. Якщо у квітні 1946 р. за такими звинуваченнями до відповідальності було притягнуто 997 чоловік, то в листопаді - 2313. В ряді областей відбулись показові судові процеси, які з точки зору владомощів повинні були залякати все інше населення. Злочини, за якими притягувались до судової відповідальності дуже часто були сміхотворними.

Вироки судів ставали дедалі жорстокішими. Сесія Михайлівського народного суду в селі Широкому розглянула карну справу по обвинуваченню громадянина Рубель Федора, який в колгоспі імені Сталіна вкрав 30 кілограмів колосків пшениці. Народний суд засудив Рубеля до 7 років позбавлення волі з відбуттям у виправно-трудових таборах¹².

Посилився і партійний терор. У 1946 р. обкомами і райкомаами партії було притягнуто до партійної відповідальності 6029 чоловік, серед яких були секретарі райкомів партії, керівники районної ланки. Всі

вони звинувачувались у порушеннях, зв'язаних з хлібозаготівлями, збереженням зерна на токах та зерносховищах таке інше. 596 голів колгоспів за рішеннями районних і обласних комітетів партії було звільнено з роботи, 321 - виключено з партії, 1853 - одержали строгі партійні стягнення¹³.

Взимку та весною 1947 р., коли голод досяг свого апогею, а в село стало поступати зерно, яким планувалось засіяти площі сільськогосподарських культур, органам внутрішніх справ було ще раз наголошено на необхідність безумовного і рішучого виконання постанов Ради Міністрів СРСР та ЦК ВКП(б) про посилення охорони хліба: від 27 червня 1946 р. "Про заходи по забезпеченню збереження хліба, недопущення його розбазарювання, крадіжок і псування" та від 25 жовтня 1946 р. "Про забезпечення збереження державного хліба". У відповідності з ними, у зв'язку з досить значною кількістю крадіжок хліба, правоохоронним органам суворо вказувалось на необхідність застосування самих жорстких заходів, аби не допустити втрат хлібопродукції.

На виконання цих документів Міністерством юстиції СРСР були дані вказівки всім судовим органам не затягувати розгляду вказаних справ на період більше 10 днів. При цьому до винних повинен був застосовуватись Закон, прийнятий 7 серпня 1932 р., згідно з яким формою судової репресії за крадіжку колгоспного і кооперативного майна застосовувалась найвища міра покарання - розстріл із заміною при пом'якшуючих обставин позбавленням волі терміном не менше 10 років¹⁴.

За неповними даними в 1946 р. за крадіжку колгоспного хліба, що в умовах голоду було вимушеною справою, було засуджено по республіці близько 10 тис. чоловік. З них більше 2/3 були засуджені до позбавлення волі, при цьому близько 500 чоловік проходило по Закону від 7 серпня 1932 р., а більше десятка - засуджено до розстрілу. Особливо помітною була кількість такого роду справ у Київській, Одеській та Харківській областях¹⁵.

З початком комплексу весняно-польових робіт 1947 р. кількість крадіжок, особливо у зв'язку із загостренням голоду, зросла. Водночас збільшилась і кількість злочинів проти державного та особистого майна. За таких умов безперечно набуває розвитку і репресивна система.

По-перше, на партійно-державному рівні продовжували прийматись постанови, які ставили за мету активізацію діяльності правоохоронних органів щодо забезпечення збереження хліба. 14 березня 1947 р. Політбюро ЦК КП(б)У, а 18 березня ц.р. - Рада Міністрів УРСР прийняли постанови "Про заходи щодо забезпечення збереження посівного матеріалу під час весняної сівби в колгоспах і радгоспах". Ними вказувалось на необхідність більш жорсткого покарання тих, хто спробує взяти хоча б мінімальну кількість зерна, навіть коли це було викликане спасінням сім'ї від голоду.

Проведена органами внутрішніх справ робота полягала в тому, що за крадіжки і розбазарювання посівного матеріалу та паливно-

мастильних матеріалів лише весною 1947 р. було закінчено 3113 слідчих справ, за якими притягнуто до відповідальності 5189 чол., з яких 3443 - заарештовано.

В результаті перевірок було встановлено, що злочинцями було викрадено 275558 кг посівного зерна, 31134 кг посадкової картоплі, 3011 кг зернофуражу, 12155 кг насіння соняшника, 12136 кг паливно-мастильних матеріалів¹⁶.

У злочинців, хоча такими за умов страшенного голоду можна було назвати лише незначну частку, було вилучено і повернуто державі 215675 кг посівного зерна, 26906 кг посадкової картоплі, 2196 кг зернофуражу, 8838 кг насіння соняшників, 4037 кг паливно-мастильних матеріалів, конфісковано грошей та цінностей на загальну суму в 323610 крб.

Варто відзначити, що навіть підозра на розбазарювання чи крадіжку зерна слугували в цей час підставами для зміщення з обійманих посад. Приміром, весною 1947 р. в порядку здійснення профілактичних заходів після відповідної перевірки (а не вироку суду, як того вимагав Закон) було усунуто від обійманих посад та замінено 134 керівники господарств, включаючи голів колгоспів, директорів радгоспів, керівників хлібозаготівельних організацій, 373 комірники, 37 приймальників зерна, 38 ваговиків, 1165 охоронців та сторожів, 349 об'їзджиків, 241 сіяльник.

Проведений аналіз показує, однак, що навіть найбільш серйозні з них не наносили тої колосальної економічної шкоди державі, яку їм приписували, а покарання було далеко неадекватним скоєному злочину, що є однією з основних умов функціонування правової держави.

Краснянським райвідділом внутрішніх справ Львівської області за розбазарювання посівного матеріалу були заарештовані і притягнуті до кримінальної відповідальності директор Ферліївської МТС цього району, член ВПК(б) Г.П. Прокопенко та завідуючий господарством цієї МТС В.П. Сторожук.

Як вказувалось в матеріалах кримінальної справи, вони за попередньою домовленістю займались розбазарюванням посівних фондів, які поступали в колгоспи району. Для прикриття слідів злочину при посіві ними зменшувалась норми внесення зерна в ґрунт. Таким чином було розбазарено і присвоєно 1400 кг зерна та 1400 кг паливно-мастильних матеріалів.

Петровським райвідділом внутрішніх справ Харківської області була заарештована група працівників колгоспу "Спартак" цього району. Проведеними слідчими діями було встановлено, що ця група з 12 чоловік викрала аж... 600 кг зерна, себто по 50 кг на чоловіка. Вказане зерно вони поділили між собою та використали для харчування¹⁷.

Другим напрямком стала розробка законодавчих актів, які з точки зору керівництва держави більш реально відображали нові умови, які у повоєнні роки склали у господарських відносинах та кримінальній злочинності. Саме такі завдання покликана була вирішити створена на засіданні Оргбюро ЦК ВКП(б) з ініціативи А.О. Жданова 5 березня

1947 р. комісія по розробці пропозицій про посилення заходів кримінального покарання за крадіжку приватного, державного та громадського майна.

При цьому робота комісії виходила з конкретних історичних реалій повоєнного часу, прагнення ужорсточення режиму і небаченого з часів громадянської війни зростання злочинності. Суттєвий вплив на її показники справляв голодомор.

По-перше, голод 1946-1947 років небачено посилив кількість злочинів, пов'язаних з розкраданням хліба, що вимагало відповідного швидкого реагування.

По-друге, правові акти, які регламентували покарання за здійснення вказаних діянь вважались застарілими і за строгістю покарання, з точки зору владоможців, не відповідали умовам повоєнного часу та скасування 26 травня 1947 р. смертної кари. Маються на увазі згадуваний вище Указ від 7 серпня 1932 р., кримінальний кодекс, прийнятий в 1927 р. Дотримання їх норм ускладнювало, затягувало і формалізувало слідчі дії. Держава в цей час проявляла ж прагнення не об'єктивного правового аналізу причин, рівня суспільної загрози злочину, а якнайшвидшого жорстокого покарання тих, хто за голодних умов спробував зазіхнути на державне чи колгоспне майно.

По-третє, при розробці нових документів в першу чергу керувались ідеєю ужорсточення режиму, постановки у відповідні, досить жорсткі рамки представників "покоління переможців".

По-четверте, суттєву роль при підготовці проектів Указів, відіграв психоз, що виник у державі у зв'язку з наявністю фактично некерованих мас голодного населення та бажання будь-якою ціною вберегти від нього отриманий хліб.

Далі ми зупинимось детальніше на цих питаннях, а тут лише відзначимо, що за ходом збиральної кампанії 1947 р. було встановлено жорсткий контроль, аж до залучення органів державної безпеки.

Наслідком роботи комісії стало прийняття 4 червня 1947 р. двох Указів - "Про посилення охорони особистої власності громадян" та "Про кримінальну відповідальність за розкрадання державного і громадського майна".

Надзвичайно оперативно обидва Укази були опубліковані. Вже 5 червня вони з'явилися на сторінках газети "Правда". Як показує проведений нами аналіз цих документів, пріоритетне значення вони надавали охороні державної і громадської власності. Крадіжка, розтрата чи привласнення та інше розкрадання державного майна передбачали позбавлення волі у виправно-трудоному таборі терміном від семи до десяти років з конфіскацією чи без конфіскації.

Розкрадання державного майна, здійснене повторно, організованою групою чи в значних розмірах вело за собою позбавлення волі терміном від десяти до двадцяти п'яти років з конфіскацією майна.

Крадіжки колгоспної власності, враховуючи її другорядне значення порівняно з державною, карались дещо помірніше. Викрадення колгоспного, кооперативного чи іншого суспільного майна передбачало

позбавлення волі терміном від п'яти до восьми років з конфіскацією майна чи без неї. Така ж дія, здійснена повторно, групою чи в значних розмірах передбачала позбавлення волі від восьми до двадцяти років з обов'язковою конфіскацією¹⁸.

На фоні скасування смертної кари вказані дії повинні були компенсувати цей "найвищий спосіб соціального захисту", ужорсточити існуючі у кримінальному кодексі покарання за крадіжки, мінімальний термін яких складав не 7 років, а 1 рік виправних робіт.

Таким чином прийняття даних рішень в умовах лицемірного скасування смертної кари відіграло в голодному суспільстві репресивні функції.

Як і раніше, передбачалось досить суворе покарання за недонесення органам державної влади про підготовку чи здійснене розкрадання державного чи громадського майна. Таке "злодіяння" каралось позбавленням волі терміном від двох до трьох років чи засланням терміном від п'яти до семи років.

Не вдаючись до аналізу Указу, що стосувався особистої власності громадян все ж відзначимо, що рівні покарання за її розкрадання були нижчими, аніж державної. Приміром, бандитизм, поєднаний з насиллям, небезпечним для життя і здоров'я потерпілого чи з загрозою смерті або тяжкими тілесними пошкодженнями, здійснений бандою чи повторно, карався терміном позбавлення волі до двадцяти років, тоді як аналогічні дії, здійснені супроти держави передбачали покарання у двадцять п'ять років в'язниці.

Таким чином, існуюче законодавство переганяло всі крадіжки особистого, державного та колгоспного майна в русло Указів. Вони стали основою для винесення вироків. Їх назва, як колись горезвісне "сім'-восьм'" стало основою судових вироків. Мінімальний строк за крадіжку складав тепер 7 років, а максимальний - 25 років виправно-трудова робіт.

22 серпня 1947 р. Пленум Верховного Суду у зв'язку з неврегульованістю законодавства та виходом даних Указів за рамки Кримінального кодексу, що є основою правової діяльності у вказаній сфері, прийняли постанову, яка роз'яснювала практику його застосування судами¹⁹.

У відповідності з ним, із застосування виключався Закон від 7 серпня 1932 р. (він передбачав покарання за крадіжку аж до застосування смертної кари, яка, як вже вказувалось вище, була відмінена у зв'язку з її непотрібністю в умовах мирного часу). Поряд з цим з обігу вилучались ст. 56-29, ч. 1, ст. 7-1, 104, 170, 171, 173, 174 та ч. 2 ст. 180 Кримінального кодексу Української РСР. Покарання по них навіть за дрібні крадіжки значно ужорсточувалось.

За таємним розпорядженням Ради Міністрів СРСР дія указів від 4 червня 1947 р. була поширена і на дрібні виробничі крадіжки. Вказаний документ відміняв дію Указу від 10 серпня 1940 р. "Про кримінальну відповідальність за дрібні крадіжки на виробництві та хуліганство". Таємне розпорядження Ради Міністрів внесло плутанину

у реалізацію даних указів, що було лише виправлено подальшою судовою практикою.

В листі до секретаря ЦК ВКП(б) О.О. Кузнецова Генеральний Прокурор СРСР К.І. Горшенін просив дозволити інформувати населення про зміни в судовій практиці шляхом публікацій в пресі повідомлень про судові процеси, аби тим самим попередити людей про те, що їх чекало в разі можливого порушення закону²⁰. Прохання прокурора було враховано, і вже на п'ятий день (ось якою була оперативна реакція судів на недавно прийняті Укази!) в тій же "Правді" з'явилась підбірка судових вироків. П'ять з десяти наведених у ній вироків стосувались крадіжок продуктів харчування. Проте, в газеті нічого не говорилось про можливий 25-річний термін покарання і звичайно широкі верстви населення не змогли б цього зрозуміти. Водночас, не повідомлялось, що кримінальна відповідальність за дрібні крадіжки була підвищена у 8-10 разів. Більше з даного приводу повідомлень не було. Уряд не збирався ознайомлювати людей із "подроблицями" кримінального законодавства. Таємні розпорядження дозволяли маніпулювати Законом і тримати необізнаний, голодний народ у страхі перед правосуддям. Воістину втіленими в реальну практику стали постулати права про те, що "незнання закону не звільняє від відповідальності за його виконання".

У важкій економічній обстановці рішучі дії, звичайно були викликані об'єктивною необхідністю, однак біда і негативізм вказаної акції полягали в тому, що посилення правової відповідальності громадян за дрібні крадіжки зерна і хліба не було підкріплено відповідною матеріальною допомогою голодаючим. З цієї причини правове переслідування розкрадачів на практиці перетворилось у репресії проти самих виробників хліба.

Державні структури, в тому числі і правоохоронні органи, ретельно контролювали хід збирання хліба, причому, як показує аналіз, органи державної безпеки брали участь у вирішенні усіх питань, навіть дріб'язкових. Це стосувалось роботи техніки, забезпечення екіпажів паливно-мастильними матеріалами таке інше.

Опосередковано вони свідчать і про надзвичайно низький рівень організації аграрного виробництва та незадовільний стан економіки. Органи держбезпеки у своїх зведеннях відзначали, що в великій кількості господарств, особливо півдня України, спостерігалось осипання хліба. В Харківській області, і зокрема її Балаклійському районі, замість 2500 запланованих гектарів щоденно скошували менше 1700. В Харківському районі замість 1380 запланованих гектарів у липні 1947 р. скошувалось всього 500-600.

Як і раніше, окремі керівники колгоспів робили все від них можливе аби утримати хліб у господарствах та нагодувати тисячі голодних селян. Це було особливо характерним для південних областей України, де наслідки голодомору були найбільш трагічними. В Одеській, Миколаївській, Запорізькій областях велика кількість керівників навіть до-

звонила собі таку вільність, як приступити до хлібоздачі після того, як видадуть хоча б частину зерна колгоспникам в оплату за трудовні.

Низький рівень оплати праці в колгоспах, відсутність щорічного, а тим більше помісячного авансування, виплата на трудоводень 400-450 г хліба змусили все більше колгоспників та робітників радгоспів покладати надії переважно на власне господарство. В результаті у перші дні збирання урожаю багато трудівників замість того, щоб виходити на громадські роботи, працювали на власних подвір'ях.

Прагнучи зберегти більше хліба у своїх коморах, окремі керівники господарств, змушені були шукати всілякі хитрощі, що трактувались владою як порушення і зловживання. Так, голова колгоспу "Більшовик" Шевченківського району на Харківщині Шаповалов провів обмолот 2 тонн ячменю і, не здавши державі жодного кілограма, роздав його колгоспникам. Голова колгоспу ім. Петровського Староверовського району цієї ж області Кутепов, не розпочавши хлібозаготівель, спробував роздати колгоспникам 700 кг пшениці. В цьому йому стали на перешкоді каральні органи, які тут же притягли його до відповідальності²¹. Виявляється, що навіть спроба видати колгоспникам зароблене ними ж зерно до закінчення хлібозаготівель, вважалось кримінальною справою.

Навчені 1946 роком, коли тиск щодо виконання норм здачі, передбачених "біологічною врожайністю", набув безпрецедентного характеру, масовим явищем стало приховування реального рівня. Заниження врожайності було зафіксовано органами державної безпеки в 26 господарствах Витязівського району Кіровоградщини, в більш як 20 колгоспах Соспівського, Вільхуватського, Ліщанського районів Харківщини.

Система жорстко контролювала за цих умов навіть вихід техніки на поля. А її стан, як і раніше залишався на досить низькому рівні. Скажімо, в Новобугському районі Миколаївської області з 25 молотарок працювало на час жнив 1947 р. всього 6. З-за неполадок молотарок не приступили до роботи деякі господарства Ново-Одеського району. В колгоспах "Червоний металіст", імені Кагановича, "Комінтерн", "8 березня" та ряді інших з-за відсутності транспортних бригад на токах накопичилось від 200 до 300 цнт товарного хліба. Однак, на хлібоприймальні пункти він не вивозився, так як робота в п'яти колгоспах велась однією віялкою. Більше 1000 цнт хліба зосередилось на токах колгоспів ім. Сталіна та "Україна" Єланецького району²².

В подальшому вказані порушення, що носили, як свідчить аналіз досвіду радянського сільського господарства, системний характер, продовжились.

Суха і спекотна погода 1947 р. прискорила визрівання озимих і ярових культур, однак, внаслідок нерозпорядливості низових радянських та господарських органів, які не прийняли заходи до форсування збиральних робіт, в багатьох районах було помічено осипання дозрілого хліба. Як і раніше, в липні-серпні 1947 р. колгоспи продовжували всіляко притримувати хліб, прагнучи зберегти його максимальну кількість для харчування та фуражу. Проведена перевірка Соло-

нянського району Дніпропетровської області показала, що незважаючи на велику кількість обмолоченого зерна, до вивозу його на пункти хлібоздачі значна його частина продовжувала знаходитись у господарствах. Так, наприклад, в колгоспі ім. Фрунзе було намолочено 565 цнт пшениці, в колгоспі ім. Петровського - 500 цнт, в колгоспі ім. Ворошилова - 363 цнт. Однак, жодне з цих господарств на час перевірки хліба не здавало.

Як і раніше колгоспи, стиснуті лабетами голоду, змушені були робити все, аби втримати хліб у себе, ціною надзвичайних зусиль забезпечити своє власне спасіння. Так, голова колгоспу ім. Фрунзе Першотравневого району Одеської області Резниченко, роздав колгоспникам пшеницю, обмолочену на площі 1 га і такі випадки були непоодинокими.

Як свідчить опрацьована оперативна інформація Міністерства державної безпеки вказаного періоду, голод значно посилив недовіру та антипатію значної частини українського населення. Це дає змогу говорити, що головне завдання голоду - загнати українське суспільство в жорсткі рамки тоталітарної системи в реальній історичній практиці відіграло діаметрально протилежну роль, а саме: посилювало антипатію людей до тоталітарного режиму. Це підтверджують і зафіксовані висловлювання представників різних груп населення того періоду. Зокрема, колгоспник сільськогосподарської артілі імені Жовтневої революції Одеського приміського району Іван Дуденко заявив: "Чому ми повинні поспішати із збиранням врожаю, коли держава всеодно забере весь хліб".

Колгоспник сільськогосподарської артілі ім. Леніна Балтського району Одеської області В. Бардюзенко при обговоренні рішень 16-го пленуму ЦК КП(б)У з питань проведення збиральної кампанії заявив на зборах: "Все, про що говориться в постанові, є брехнею, в житті так ніколи не буде. Коли нам зароблене не дадуть, на збирання не підемо".

Такий вислів тут же став базою для репресивних дій. Було встановлено, що Бардюзенко раніше був засуджений за крадіжку колгоспної власності, в колгоспі працював слабо, систематично здійснював поїздки до західних областей із спекулятивними цілями. Після збору інформації щодо "злочинної діяльності" Бардюзенко було притягнуто до кримінальної відповідальності²³.

Незадоволення ситуацією з продовольством висловлювали і окремі керівники. Так, голова колгоспу ім. Леніна Миколаївського району Одеської області І. Ситник серед колгоспників заявив: "Війна з Америкою неминуха. Наш народ голодує, Радянською владою незадоволений, воювати не буде. Та нам і при американцях буде не гірше".

Антисталінські настрої в українському селі, спричинені в числі іншого і голодом 1946-1947 р.р. спробували використати окремі представники націоналістичного руху. З цією метою, окрім розповсюдження в східних районах України листівок, що було досить масовим явищем, сюди посилаються озброєні похідні групи, які ставили за мету агітаційну роботу, пошук можливих союзників у боротьбі. У липні 1947 р. одна

з таких груп була зафіксована на території Черкащини - в районі Іркліїв-Золотоноша. Її чисельність складала всього 4 чоловіки. 4 липня в с. Мельник Іркліївського району вони розігнали охорону складу, відкрили його, розкидали листівки, де закликали селян не підкорятись радянській владі, саботувати поставки хліба у державні засіки, аби не допустити нового голодомору. Водночас, звучали заклики до жителів східних областей України поповнювати лави Української повстанської армії²⁴.

Власті були надзвичайно налякані можливим поширенням ідей націоналізму на терені центральних, південних та східних областей, де за умов голодомору, були для цього необхідні передумови. Пошук групи, яка в оперативних документах однозначно кваліфікувалась як "банда", вівся в Іркліївському, Золотоноському та Чернобаївському районах силами 5 розвідувально-пошукових груп у складі 56 оперативних працівників Полтавського обласного управління внутрішніх справ, чотирьох працівників Міністерства внутрішніх справ Української РСР та 110 членів сприяння бригад міліції. Однак, близько місяця групу ніяк не вдавалось затримати. Лише 28 серпня в результаті тривалої перестрілки всіх учасників групи було перебито. У вбитих було виявлено зброю, документи вояків УПА та більше 1000 листівок²⁵.

Листівки антирадянського змісту були виявлені 17 липня 1947 р. і у Володарському районі на Житомирщині. В них, зокрема, говорилось: "Товариші! Досить терпіти голод. Ми хліб косили, збирали, але ми його не їмо. Геть Радянську владу, розганяйте місцеві ради!" Незважаючи на прийняті досить енергійні оперативно-пошукові заходи, автора листівки так і не вдалось виявити.

Прийняття горезвісних Указів 1947 р. активізувало діяльність репресивного апарату. Не маючи можливості проаналізувати докладно всі сфери його застосування, зупинимось лише на таких, які були безпосередньо зв'язані з досліджуваним нами аграрним виробництвом.

Голод змусив тисячі людей влітку 1947 р. не маючи іншої можливості спасти своє життя, направлятись в поле зрізати колоски. Не випадково вказані Укази називали ще Законом про п'ять колосків.

Часто це вело до трагічних результатів. Скажімо, на 8 років позбавлення волі з відбуттям покарання в таборах суворого режиму була засуджена працівниця колгоспу ім. Леніна Верхньорогачинського району Херсонської області Сотирко Марія. Це було покарання за зрізані нею 80 кілограмів колосків. В колгоспі "3-й вирішальний" цього ж району, до кримінальної відповідальності були притягнуті Гулак Пантелеймон та його брат Микола. Їх звинуватили у зрізуванні 32 кг колосків²⁶.

Справжня трагедія, пов'язана із зрізуванням колосків розгорілась в селі Юрківці Яришівського району Вінницької області. 6 червня 1947 р. три жителі цього села, що голодували - Задиральний С.О., Коваль Є.М. та Коваль Ірина спробували нарізати колосків на колгоспному полі, однак були виявлені охоронцями - Дерзким та Кржиновським.

При спробі охоронців та прибулих на місце пригоди колгоспного агронома В.Ф. Харламчука та бригадира М.І. Нудчева затримати в'язнів, вони вчинили опір. С.О. Задиральний ударом багнета гвинтівки поранив в руку бригадира Нудчева М.І. та відсік праве вухо агроному В.Ф. Харламчуку.

Здійсненими заходами були заарештовані Задиральний Сидор Олександрович, 1914 р.н., проживав на окупованій території, з березня по червень 1944 р. потім проходив службу в лавах Радянської Армії, швалід Вітчизняної війни II групи та Коваль Ірина Олександрівна, 1916 р.н., з селян-бідняків, колгоспниця. Незабаром було заарештовано третєго порушника²⁷.

Однак, жорсткі репресивні заходи не могли стримати голодних людей від зрізування колосків. Всього в 1947 р. за період збирання хліба було виявлено крадіжки 10 тонн колосків, з яких більше 9 тонн було повернуто державі.

Поряд із зрізуванням колосків одержали поширення і інші форми крадіжок хліба. Для переважної більшості тих, хто пам'ятав голод 1932-1933 р.р., це була вимушена дія, безумовно необхідна для прожитку. Вона отримала досить масове поширення ще в 1946 р. За недовгими даними в листопаді 1946 р. було притягнуто до кримінальної відповідальності за розкрадання зерна більше 2000 колгоспників, в тому числі в Харківській області - 410, Дніпропетровській - 365, Херсонській - 8, Запорізькій - 185, Кіровоградській - 109²⁸.

В 1947 р. заходи щодо забезпечення збереження хліба було значно посилено. При цьому, особливо у зв'язку з прийняттям Указів про крадіжки державної, громадської та особистої власності, каральні методи впливу було значно посилено. Наказом Генерального Прокурора СРСР від 21 липня 1947 р. №191 "Про нагляд за точним дотриманням законів про врожай, заготівлі сільськогосподарських продуктів в 1947 р." слідчі повинні були виїжджати в колгоспи та радгоспи для того, щоб на місці контролювати дотримання законності. Правоохоронні органи робили все, аби не допустити людей до хлібної ниви.

Фактично, розпочались тотальні репресії, проти тих, хто в голодний час намагався зберегти себе та свою сім'ю. Лише з 16 по 25 серпня 1947 р. за розкрадання хліба було притягнуто до відповідальності 1118 чол., зареєстровано 740 розкрадань, з яких 24 були бандитськими провинами. Всього було викрадено 93448 кг хліба, включаючи 89620 кг зерна та 1520 кг колосків, 1,5 тис. снопів²⁹.

На 1 вересня 1947 р., з початку збиральної кампанії було всього викрадено 618000 кг зерна, з яких завдяки зусиллям органів внутрішніх справ було повернуто 553000 кг, 10000 кг колосків - повернуто 9500 кг, 18947 снопів - повернуто 15820 штук.

У зв'язку з цим в суди було передано 11739 справ, з яких останніми було заслухано 7857. По них було засуджено 9430 чол., з них по Указу 1947 р. - 8215. Із засуджених були позбавлені волі терміном від 10 до 20 років - 171, від 5 до 10 - 5698³⁰.

Найбільш поширеними видами правопорушень були розкрадання зерна за участю керівних працівників, при транспортуванні, та з сховищ "Заготзерна". Як показує проведений аналіз, так звана "голодна злочинність", пов'язана з необхідністю прогнати себе та свою сім'ю в кінці липня-серпня 1947 р. пішла вниз. В той же час, у зв'язку з дефіцитом хліба, неконтрольованим попитом на нього, триваючим голодуванням багатьох людей, отримали поширення організовані, а то і бандитські прояви крадіжок хліба.

В колгоспі ім. Леніна Бердичівського району Житомирської області голова колгоспу Вагун, комірник Сидоренко, рахівник Прикмадовський та водій Ісковий за попередньою змовою під приводом вивезення зерна на пункт "Заготзерна" викрали в колгоспі та реалізували в м. Бердичеві 1130 кг зерна.

Водій колгоспу ім. Фрунзе Бахмацького району Чернігівської області М.І. Іщенко, Г.Д. Ковтун, В.П. Прокопенко під час здачі зерна на Бахмацький зернозаготівельний пункт викрали близько 300 кг пшениці та розділили між собою. Розкрадачі були затримані, а хліб повернутий господарству.

Намітилась тенденція до прояву окрім поодиноких, організованих груп розкрадачів. Так, Дубнівським РВВС Ровенської області була розкрити організована група розкрадачів зі складів "Заготзерна" Міністерства державних резервів у кількості 9 чоловік. Шляхом недовантаження вагонів під виглядом відходів і фіктивної вологості зерна ними було розкрадено до 64000 кг зерна. Хліб вказані особи збували в м. Дубно³¹.

Поряд з цим, на фоні голоду, побутової невлаштованості, дитячої безпритульності, наявності у населення великої кількості незареєстрованої зброї поширився бандитизм та озброєні злочини по викраданню хліба.

Вночі 5 вересня 1947 р. чотири озброєні злочинці здійснили наліт на тік колгоспу ім. Будьоного Свердловського району Ворошиловградської області. Погрожуючи сторожу зброєю, вони вивезли з току більше 1 т зерна. Вжитими заходами грабіжники були затримані. Ними виявились М.П. Черепанський - помічник машиніста ст. Довжанськ та Колодяжний М.А. - водій вагоноремонтного пункту з двома спільниками³².

В ніч на 3 липня 1947 р. в с. Піщаному Мелітопольського району Запорізької області під виглядом перевірки охорони до сторожа колгоспу "Комунар" у робоче приміщення увійшло три злочинці і зв'язали його. Після цього пробіли стіну, зайшли в колгоспну кладову, де забрали 210 кг муки, 64 кг печеного хліба та інші продукти. Склавши крадене на гарбу, злочинці втекли.

В результаті розслідування, проведеного співробітниками місцевого РВВС два грабіжники були затримані. Ними виявились жителі м. Мелітополя - А.В. Карагодський, який працював на заводі ім. Мікояна та працівник консервного заводу М.В. Чечин³³.

Бишевським РВВС Київської області була заарештована бандитська група, куди входили А.У. Верещак, Н.У. Верещак, М.Ф. Грабовецький, В.Д. Синицький. Озброєні автоматами, вони напали на 3 колгоспників, які везли підводами зерно для здачі на пристанційний пункт. Під загрозою застосування зброї вони відібрали мішки та зерно у кількості 4 центнери і зникли. Прийнятими оперативними заходами всі порушники законності були заарештовані³⁴.

Посилення репресій проти колгоспників, що знаходило прояв в масових арештах, кримінальних покараннях навіть за дріб'язкові крадіжки хліба чи зерна, викликали незадоволення населення. Справа не обмежувалась лише скаргами у високі інстанції. Україною прокотилась хвиля індивідуального терору, близька за кількісними показниками до кризи 1928-1930 років.

Погрози посилались на адресу окремих керівників, у тому числі і прославлених. Доведені до відчаю, люди часто ішли на крайні кроки. 28 червня 1947 р. на адресу депутата Верховної Ради СРСР, Героя Соціалістичної Праці, бригадира тракторної бригади прославленої Наші Ангеліної надійшов анонімний лист, в якому автор повідомляв Нашу Ангеліну про підслухану розмову щодо підготовки на неї терористичного замаху. Оперативними заходами МВС зловмисники скоро були виявлені³⁵.

В ніч на 25 червня 1947 р. в колгоспі ім. Кагановича Смілянського району Київської області невідомими особами було обстріляно квартиру голови колгоспу Купки і кинуті дві гранати. Лише дивом вдалось уникнути жертв. В цей же день невідомими особами було підпалено будинок старшого об'їзника полів колгоспу Хлівного.

Однак, не завжди в ході даних акцій вдавалось уникати трагедій. Почастішали випадки вбивств голів колгоспів. 22 липня 1947 р. в колгоспі ім. Шевченка, с. Березівки Липовецького району Вінницької області до 2-ої години ночі обмолочували хліб. Закінчивши роботу, колгоспники розійшлись, а на тоці залишилися голова колгоспу Каміньський, уповноважений райкому КП(б)У Коренблїт, вагівник та сторож току, озброєний гвинтівкою. Всі, крім сторожа, лягли спати. О 3 годині ночі на тік прийшло п'ятеро озброєних людей, один з яких розбрів охоронця, накинув йому на голову мішок і наказав не рухатись. Потім вони зв'язали уповноваженого і вагівника, а голову колгоспу повели з собою. Ранком тіло вбитого голови колгоспу було знайдене в річці із зв'язаними руками і ногами і каменем на шії. Оскільки злочинці не взяли мішки з зерном, що знаходились на току, було вирішено, що це помста. По справі наугад було заарештовано трьох чоловік, які були родичами засуджених за розкрадання зерна. Їх подальша доля невідома³⁶.

В ніч на 3 липня 1947 р. при переїзді з м. Запоріжжя до Поліг був убитий директор Федорівської МТС І.М. Бондаренко. Попереднім слідством було встановлено, що він разом з комуністами в кількості 10 чоловік вночі на автомашині повертався додому з м. Запоріжжя.

Під'їхавши до залізничного мосту, машина зупинилась, через те, що проїзд під мостом було завалено камінням і шматками заліза. Після зупинки автомобіль оточили 5 злочинців, один з яких був озброєний автоматом, а всі інші - пістолетами. І.М. Бондаренко вийшов з кабіни і спробував чинити опір. У цей час в нього вистрелили, в результаті чого останній загинув. Знайти злочинців не вдалось³⁷.

Трагедія голодомору, що доповнювалась репресивною діяльністю, спровокувала цілий ряд зловживань, а то і розкрадань власності, що було пов'язано з хлібними картками.

Діяльність органів внутрішніх справ, на які було покладено контроль за виконанням постанови Ради Міністрів УРСР від 5 вересня 1946 р. "Про заходи щодо впорядкування забезпечення хлібом населення Української РСР", у своїх довідках, які регулярно надходили до вищих партійних та державних органів, інформували про зростаюче число порушень на даній ділянці. Лише в квітні 1947 р. на ринках республіки за купівлю і продаж карток було затримано 735 чоловік, з яких до кримінальної відповідальності притягнуто 57. 678 чоловік були суворо попереджені про недопустимість торгівлі картками. Всього лише за місяць було притягнуто до кримінальної відповідальності 180 чоловік, з яких 104 було заарештовано.

В число останніх входило 16 працівників контрольно-облікових та карткових бюро, 19 уповноважених з видачі карток, 33 працівники торгівлі, 69 спекулянтів. Всього у порушників було вилучено карток і талонів більш як на 8000 кг хліба³⁸.

Як свідчить проведений аналіз, основну масу порушників закону складали посадові особи, які в системі радянської бюрократії займали високопривілейовані щаблі розподілу. Це ще раз підтверджує запропоновану позаекономічну модель розподілу матеріальних благ при соціалізмі. Виходячи з цього, більші матеріальні цінності одержували не ті, хто їх виробляв, а ті, хто розподіляв, причому за умов тотального дефіциту, а то і голоду.

Велика група крадіїв карток була розкрита Управлінням внутрішніх справ Запорізької області. Група з 7 чоловік, відповідальних працівників домоуправлінь №22 та 23 Сталінського району м. Запоріжжя протягом кількох місяців включала до списків на отримання продовольчих карток вигадані прізвища, а також померлих громадян, і на їх отримували продовольчі картки, які продавали або залишали собі. Водночас, ними була продумана досить хитра кримінальна комбінація. Затримуючи під різними приводами видачу продовольчих карток населенню на 3-5 днів, учасники групи за цей час отоварювались по затриманих для видачі картках хлібом і реалізовували його. За три місяці 1947 р. ними було вкрадено 5 центнерів продуктів харчування. Крім того, у них було виявлено і вилучено продовольчих карток ще на 430 кг продуктів³⁹.

В містах, ті хто були зв'язані з реалізацією хліба та інших продуктів, працівники їдалень, ОРСів, хлібних магазинів та хлібозаводів не голодували. Злочинною діяльністю займались головним чином з ме-

тою спекуляції, і в таких випадках діяльність правоохоронних органів була правомірною. Крадіжки здійснювались при транспортуванні з хлібних заводів в торгові точки, продавцями магазинів, іншими торговельними робітниками.

Дніпропетровським міськвідділом міліції були затримані секретар ВРП Дзержинськбуду В.І. Лісовська, завідувача буфетом К.С. Калініченко та завідувача їдальнею цієї ж організації Л.С. Ферман. Лісовська викрала в плановому відділі ВРП прикріплювальних талонів та хлібних карток та передала їх Калініченко та Ферман, а ті здали ці талони до ВРП. Внаслідок цього ліміт по хлібу буфету та їдальні було збільшено на 1152 кг. Створивши таким чином надлишки хліба, Лісовська разом з Калініченко та Ферман скупували на базарі хлібні картки, отоварювали їх, а одержаний хліб продавали за спекулятивними цінами. Лише під час проведеної перевірки по буфету було виявлено нестачу в 98 кг хліба, який Калініченко і Ферман продали на базарі, вирішивши компенсувати нестачу картками.

Значна кількість крадіжок хліба була зареєстрована в системі економічної кооперації республіки. Якщо в 1946 р. тут було допущено розтрат і крадіжок на суму 42 млн. крб., то лише в першій половині 1947 р. ця сума досягла 41 млн. крб. При цьому в багатьох з них були задіяні керівники Укоопспілки, з вини яких в 1947 р. було проведено менше половини запланованої кількості ревізій.

У системі державної торгівлі за 7 місяців 1947 р. було розкрадено матеріальних цінностей на суму в 11 млн. 327 тис. крб. В м. Києві працівниками міліції було навіть заарештовано і знешкоджено в системі Харчоспілки досить чисельну групу розкрадачів, яку очолював її голова А. Гальперін⁴⁰.

По Міністерству харчової промисловості в 1946 р. було виявлено розтрат і крадіжок на суму 6 млн. крб. В 1947 р. лише по тресту "Головвино", що входив до структури цього Міністерства, внаслідок різного роду зловживань, державі було надано збитків на суму 7 млн. крб. При цьому, протягом 1946-1947 років у вказаних діяннях брали активну участь керівники та посадові особи главків Міністерства.

Таким чином, голод створював широкі можливості для спиритних діяльців, які за таких умов суттєво розширили можливості і масштаби зловживань. За умов командно-адміністративної системи вони збагачувались, в той час, коли основну масу населення втягував у свої чорні обійми голод.

Його масштаби були б значно меншими, коли б держава доклала максимум зусиль щодо надання допомоги регіонам, що постраждали від посухи, або хоча б не займалась насильним вилученням там хліба. Наведене вище дозволяє дійти до висновку, що спровокувавши голод, партійно-державне керівництво водночас посилювало репресії стосовно села. Головними формами їх прояву стало виселення, притягнення до кримінальної відповідальності, відправка до таборів.

Водночас, голод призвів до зростання крадіжок. Переважна більшість з них була вимушеною, а покарання, які передбачались

прийнятими в 1947 р. Указами Верховної Ради СРСР, були неадекватні скоєним злочинам. Вказані документи стали ще одним помітним явищем у нарощуванні репресивно-каральної системи після другої світової війни. Однак їх вплив на зменшення числа злочинних проявів не став радикальним. Напроти, в голодні роки пройшло суттєве зростання числа заарештованих злочинців.

2. "І пішов брат на брата..."

Аналіз документальних і статистичних матеріалів правоохоронних органів 1946-1947 р.р., особливо тих місяців, що відносяться безпосередньо до голоду, свідчить про суттєве зростання в цей період всіх форм протизаконних проявів. В березні 1947 р. в Україні було скоєно найбільша кількість за весь повоєнний період кримінальних злочинів та різного роду бандитських проявів. Рівень кримінальної злочинності порівняно з аналогічним періодом 1946 р. зріс більш як на 50%. В квітні цей показник дещо знизився, але проте, порівняно навіть з досить неблагополучним 1946 роком, був вищим на 36%⁴¹.

На 1 жовтня 1947 р. по справах щодо розкрадання зерна врожаю 1947 р. було заведено 17015 кримінальних справ. За цей же час до судів було передано 12643 справи, якими заслухано 8289 справ і засуджено 10062 чол., в тому числі по Указу від 4 червня 1947 р. - 8773⁴².

У квітні 1947 р. була затримана 361 бандитсько-грабіжницька група з кількістю учасників в 1209 чол., 1246 злочинських груп з кількістю учасників в 3211 чол. Таким чином, в умовах голоду організована злочинність отримала значне поширення. Це підтверджують і інші дослідники. Обставинку того часу з належною повнотою зафіксував популярний художній кінофільм "Місце зустрічі змінити не можна", в якому організована банда також займалась розкраданням продуктів із продовольчих магазинів і складів.

В багатьох випадках злочинні дії були спровоковані голодом та відсутністю в населення продуктів харчування. В цей час злочинні групи поповнила досить боздатною категорія осіб, що раніше взагалі була віддалена від криміногенного світу і не здійснювала навіть найдрібніших крадіжок.

В числі засуджених за кримінальні злочини були і фронтовики. В часові голод співпав з демобілізацією із Червоної Армії мільйонів військовослужбовців. На долю переможців випало немало проблем матеріально-побутового плану, оскільки постанова уряду про працевлаштування демобілізованих виконувалась незадовільно. Десятки тисяч колишніх солдат, старшин, офіцерів виявились безробітними. Для того, щоб працевлаштувати фронтовики приховували поранення та інвалідності, тому що існувало спеціальне розпорядження уряду не брати на роботу навіть інвалідів II групи. Деякі з них померли від голоду і хвороб, інші вимушені були жебракувати. За цих умов частина військовослужбовців, що мала досвід бойових дій, ставала на шлях злочинної діяльності.

Напади здійснювались на будинки, господарські споруди, погребі селян. В с. Браварках Глобинського району Полтавської області в одному будинку була вбита колгоспниця В.І. Розколупа. Це пройшло на очах у її дітей, яких злочинці не чіпали. За їх показаннями, двоє грабіжників проникли у її будинок через вікно, яке виходило в двір. Злочинці винесли з собою всі продукти харчування.

Часто міщани, що не мали хлібних карток, йшли грабувати села, а селяни, не дочекавшись державної допомоги, відправлялись в міста. Так, в лютому 1947 р. в Запорізькому районі було зафіксовано більше 100 випадків пограбуванні погребів. В 4 випадках це закінчилось для грабіжників трагічно.

За таких умов керівництво органів внутрішніх справ пішло навіть на створення в кожному селі підрозділів самоохорони. В 1947 р. на території східних областей України було організовано 12320 груп самоохорони, до складу яких входило 115022 чол. В умовах наростаючої кримінальної злочинності їм було видано більше 11000 одиниць вогнепальної зброї, виключаючи мисливську зброю⁴³. Наслідки такої "самооборони" важко було прогнозувати.

Ситуація, що складалась в Україні взимку 1946-1947 р.р. нагадувала собою воєнну. На цей раз війна велась голодними людьми за шматок хліба. Голодні крали і вбивали голодних. В хуторі Петровського Хмельницького району Вінницької області в своїй квартирі була вбита М. Винничук, 70 років. Слідством було встановлено, що цей злочинчинили з метою заволодіння продуктами харчування сусідки вбитої - Кондратюк та Поліщук - обидві колгоспниці. В м. Запоріжжі бригадир електромонтажників Чернов, повертаючись з робітником електропарного заводу Зацепиліним додому, з метою заволодіння хлібною картокою останнього, наніс Зацепиліну удар молотком по голові і вбив його.

Фактором, що сприяв росту злочинності, стало масове переміщення людей в західні області республіки за хлібом. Це збільшило число злочинів, в тому числі і тяжких, на транспорті. Часто в потоці голодних людей направлялись кримінальні злочинці, які здійснювали крадіжки, грабунки, вбивства голодних людей, що повертались з придбаними продуктами харчування.

Криміногенна ситуація в республіці на початку весни 1947 р. загострилась і в силу зовнішніх факторів. В лютому-квітні 1947 р. в Донбас для роботи в промисловості було вивезено більше 30 тис. достроково звільнених із таборів кримінальних злочинців. У зв'язку з тим, що господарські організації не створили належних умов щодо організації їх роботи, а також тому, що органи міліції виявились непередготовленими до повсякденного обслуговування прибулого спецконтингенту, не приступивши до роботи, значна частина з них перейшла на нелегальне становище і стала на шлях кримінальних злочинів. Про загальну кількість тяжких кримінальних злочинів у кордонах республіки в березні-квітні 1947 р. можна судити з таблиці 7.

Статистика основних форм кримінальної злочинності
в березні-квітні 1947 р.*

Форма злочину	березень 1947 р.	квітень 1947 р.	в %
Зареєстровано бандпроявів	439	250	-32
Було зареєстровано кримінальних злочинів (всього)	8570	7486	-13
В тому числі:			
грабунків	966	771	-20
вбивств	241	249	+3
крадіжок	6406	5803	-10

*Таблицю складено за даними: Архів ГІБ МВС України, ф. 3, оп. 1, спр. 87, арк. 27 - 28

Надзвичайно гострим явищем стала дитяча безпритульність та злочинність. В 1946-1947 р.р. до сотень тисяч безпритульних дітей, батьки яких загинули на війні додалися десятки тисяч дітей померлих від голоду. Загнані у кут безнадій, вони змушені були пересуватись між окремими селами та містами, жебракували, аби одержати хоча б елементарні продукти харчування. Лише в березні 1947 р. органами внутрішніх справ було затримано 3632 жебраки та 12565 безпритульних дітей. Вони, і зокрема неповнолітні, складала основу формування злочинних груп, багато з них не бачили інших шляхів існування.

Велика кількість дітей разом із заарештованими чи засудженими до різних термінів матерями, знаходились у місцях позбавлення волі. Серед засуджених в 1946-1947 роках жінки з малолітніми дітьми, які ішли з ними по етапу, складала близько 50%. Ця категорія ув'язнених збільшувалась разом із зростанням чисельності засуджених жінок. Всього у виправно-трудових таборах СРСР, колоніях та в'язницях на 1 липня 1947 р. з матерями знаходилось 18790 дітей віком до 4 років та 6820 вагітних жінок⁴⁴.

Парадоксально, але як свідчать документи архівів МВС, частина матерів свідомо йшла на скоєння дрібних злочинів, для того, щоб у стінах міліцейських дільниць чи таборах, де годували регулярно, врятувати себе і своїх дітей від голодної смерті. У результаті кількість дітей, що проживали в таборах разом з батьками, в декілька разів перевищувало наповнюваність таборових будинків малютки. Тому значна частина дітей утримувались в малопродатних приміщеннях і навіть у спільних бараках з іншими арестантами.

Прагнувши позбавитись "дитячої проблеми" МВС СРСР підготувало та направило на ім'я заступника Голови Ради Міністрів СРСР В.М. Молотова лист з клопотанням по дострокове звільнення 15 тис. вагітних жінок та тих, що мали дітей до 4 років. Вказана амністія не повинна була поширюватись на жінок, засуджених за зраду

Патківщині, шпигунство, бандитизм і розкрадання соціалістичної власності. 16 серпня 1947 р. було прийнято відповідний таємний Указ Президії Верховної Ради СРСР. Як і пропонувало МВС, він не поширювався на засуджених за розкрадання соціалістичної власності, і, зокрема, за зрізування колосків, за що відбувала покарання переважна більшість колгоспниць, і добре працював на тих, хто професійно займався крадіжками особистого майна, спекулянтів, різного роду шахраїв⁴⁵.

Таким чином, пенітарна система МВС позбавлялась непрацевдатних жінок з дітьми на зміну яким ішли нові жертви, що одержували суворі вироки судів за дрібні крадіжки державного і особистого майна.

Окремі представники громадськості негативно поставились до такого роду акцій. Сміливо виступила проти порушень законодавства стосовно жінок, і, зокрема, вагітних та тих, що мали дітей, у своєму листі на ім'я Сталіна та Жданова московська журналістка Г. Абрамова. Їїна відзначала тяжке становище в таборах жінок, які були засуджені за червневим (1947 р.) Указом за дрібні крадіжки. Абрамова, якій до речі було дозволено, а це було надзвичайно рідко, відвідати табори, де утримувались жінки-злочинці. При цьому, як зазначала смілива журналістка, притягнутими до відповідальності люди, що опинились у скрутному матеріальному становищі і не одержували будь-якої допомоги від держави та господарств. Суди і прокуратура зазначалось в листі, при розгляді справ часто не замислювались над тим, що штовхало молоду жінку, матір на злочин, не ставили перед відповідними організаціями питань про необхідність вжиття певних заходів щодо виправлення ситуації. Суди внаслідок своєї перевантаженості і зовнішньої простоти таких справ, які зовні не вимагали всебічних слідчих дій, обмежувались фіксацією злочину і звичайно виносили найшоріший вирок, ігноруючи ті статті Кримінального кодексу, які дозволяли за виняткових обставин пом'якшувати міру покарання.

Вся судово-прокурорська практика за таких умов зводилась до одержання акта з підприємства чи організації, де було скоєно крадіжку, в якій, як правило, тут же зізнавались. На цій підставі видавалась санкція прокурора і виносився вирок народного суду, які викликали незадоволення людей. До засуджених матерів відносились з великим співчуттям як за місцем їх попередньої роботи, так і в місцях позбавлення волі.

Розуміючи, що у тодішніх керівників держави важко добитись розуміння та співчуття, А. Абрамова сконцентрувала увагу на економії коштів за рахунок скорочення грошових витрат на утримання безпідставно засуджених жінок з дітьми. За її підрахунками, на дітей у будинках малютки затрачувалось більше 65 млн. крб., а річне утримання вагітної жінки обходилося в 5 тис. крб. Журналістка прохала створити тридвову комісію, пов'язану із переглядом справ тих, хто був засуджений за Указами 1947 р. і дати відповідне пояснення до них. Проте, в юридичному відділі Верховної Ради СРСР рішуче виступили проти

будь-яких змін. Таким чином, спроби хоча б частково реабілітувати тих, хто силою обставин змушений був піти на крадіжки, успіхом не увінчалися⁴⁶.

В лютому 1948 р. повна лібералізація застосування норм Указу була проведена щодо неповнолітніх. Судовим органам було вказано, що в разі здійснення розкрадання особами віком від 12 до 16 років суди повинні ставити на своє обговорення питання про необхідність їх притягнення до кримінальної відповідальності за дрібні крадіжки. Коли, виходячи з конкретних обставин суд у справах про дрібні крадіжки дійде до висновку про недоцільність направлення звинувачуваного в трудову виховну колонію, він набував права, припиняючи своїм визначенням справу в кримінальному порядку, постановити про передачу звинувачуваного на поруки батьків чи опікунів, з покладенням на них, чи місцеві органи народної освіти обов'язку щоденного нагляду за поведінкою та вихованням звинувачуваного.

Водночас, при наявності пом'якшуючих обставин, судам надавалось право застосовувати понижене покарання за нормами ст. 46 Кримінального Кодексу Української РСР, які давали право на умовне покарання. При цьому підсудному необхідно було глибоко розтлумачити значення випробувального терміну і довести, що в разі скоєння повторного злочину він буде покараний і за перше правопорушення.

Також, вказувалось на правопорушення, судовоє покарання за які взагалі визначалось недоцільним. До них належали дрібні крадіжки, що носили характер дитячих пустощів (дрібні крадіжки яблук в саду чи овочів на городі). Без прохань у відповідні органи не допускалось засудження неповнолітніх за крадіжку у батьків чи інших спільно проживаючих з ними членів сім'ї.

Дія вказаного рішення не поширювалась на випадки розбійних нападів і розкрадань у великих розмірах, а також на осіб, що раніше були засуджені за розкрадання і організаторів та активних учасників організованих груп⁴⁷.

Згодом, у зв'язку з прийняттям Указу Президії Верховної Ради СРСР від 21 лютого 1948 р. "Про виселення з Української РСР осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності і ведуть антигромадський, паразитичний спосіб життя", про будь-яку лібералізацію прийнятих Указів мова взагалі перестала вестись.

Лібералізація даних Указів відбулась лише в 50-і роки, у зв'язку із загальними процесами демократизації суспільства, що спостерігались після смерті Сталіна. 28 травня 1954 р. Пленум Верховного Суду СРСР прийняв постанову "Про судову практику щодо застосування Указу Президії Верховної Ради СРСР від 4 червня 1947 р. "Про кримінальну відповідальність за розкрадання державного і громадського майна". В ньому вказувалось на необхідність застосування паралельно з положеннями Указу норм Кримінального кодексу СРСР, зокрема ч. 1 ст. 7 та ст. 42, які передбачали врахування при засудженні ступеню суспільної небезпеки скоєного злочину, конкретних обставин і особи звинувачуваного. Таким чином, у використанні нормативних до-

умовств про крадіжки включався елемент диференціації покарання, його ідентичності скоєному злочину. Цього Укази не передбачали.

Водночас, при засудженні за дрібні крадіжки, судам дозволялось детерминувати більш лояльні норми Кримінального кодексу та зменшувати досить суворі терміни покарання, визначені Указами.

Проте, вказані рішення явно приймалися з запізненням, а в жахливі роки голодомору 1946-1947 р.р. часто невинні люди жорстоко каралися.

Однією з найбільш серйозних проблем, викликаних голодом, стала масова дитяча безпритульність, що неминуче провокувала дитячу злочинність.

Весною 1947 р. тисячі голодних, обірваних дітей, які не вміщувались в переповнені дитячі будинки, приймальники МВС, полинули в міста. Це змусило Раду Міністрів СРСР 7 квітня 1947 р. прийняти спеціальне рішення про поліпшення роботи по влаштуванню дітей і підлітків, що залишилися без батьків. Постанова зобов'язувала Міністерство трудових резервів до 1 червня 1947 р. організувати сітку спеціальних ремісничих і 20 сільськогосподарських училищ для влаштування підлітків, які направлялись з дитячих будинків та приймальників-розподільників. Міністерству внутрішніх справ доручалось до 1 серпня того ж року організувати в цілому по Союзу РСР дитячі колонії на 10 тис. чол. На їх організацію та утримання з резервного фонду Ради Міністрів СРСР було виділено близько 300 млн. крб.⁴⁸

Дане рішення зобов'язувало центральні та місцеві власті звернути особливу увагу на трудове та соціально-побутове влаштування дітей, які залишилися без батьків. Їх чисельність помітно зросла після голоду 1946-1947 р.р. Значенням рішення на органи внутрішніх справ та місцеві Ради були покладені додаткові функції по працевлаштуванню та соціальному захисту дітей, що залишилися без батьків. Звичайно, в силу специфічності головних завдань цих органів їх діяльність із захисту дитинства носила своєрідне визначене спрямування, яке було далеким від справжнього гуманізму. Коли раніше місцеві Ради депутатів трудящих та міліція вели боротьбу з безпритульністю і всіляко уникали влаштування бездомних та голодних дітей, то після прийняття даної постанови вони повинні були займатись саме цим напрямком роботи.

Методи роботи з даним контингентом носили вольовий, адміністративний характер. З метою якнайшвидшого звільнення місць в дитячих будинках, приймальниках-розподільниках та колоніях для нового контингенту, старий виселявся звідти часто в пожежному порядку. Підлітків віком 13-16 років звідти направляли на роботу чи навчання успіхом, без належного вивчення біографій і навіть найелементарніших анкетних даних. При цьому на роботу та навчання нерідко попадали школярі, раніше засуджені за скоєні злочини. Позбавившись належного контролю, вони незабаром ставали на шлях рецидиву, що ще більше ускладнювало ситуацію в республіці.

Керівництво дитячих приймальників-розподільників прагнуло відправити своїх колишніх малолітніх мешканців подалі від міст, у невлаштовані і віддалені від правоохоронного ока колективні господарства. Малолітні безпритульні, значна частина з яких вже встигла "вкусити" злочинного хліба, погано приживались на нових місцях, помітним явищем стали "рецидивні" злочини. Причинами, що призвели до невдач, були також формальний підхід до працевлаштування неповнолітніх, важка праця, напівголодне існування в колгоспах.

Безпритульні, здійснюючи дрібні крадіжки, швидко переходили до категорії неповнолітніх злочинців. Після затримання і суду значна частина з них попадала до виховально-трудова колоній, а потім виправно-трудова таборів для дорослих. Як засвідчили результати проведених перевірок, часто в таборах знаходились діти, які не досягли 12-річного віку, тобто з незаконними виροками. Там утримувались також діти старшого віку, які вперше здійснили протиправні дії і не підлягали кримінальному покаранню та утриманню під вартою⁴⁹.

Червневі Укази 1947 р. посилювали репресії не лише проти безпритульних та бездомних, а і проти всіх неповнолітніх злочинців. Нагляд з боку органів прокуратури за розслідуванням злочинів був слабким, а сама якість слідчих дій - низькою.

Загострення покарань, зв'язане з реалізацією кампанії боротьби з дитячою злочинністю, наносило значної шкоди суспільству. Дітей судили та утримували в таборах разом з дорослими злочинцями, що справляли на підростаюче покоління різко негативний вплив. Навіть при пом'якшуючих обставинах адвокати, обмежені умовами Указів 1947 р., могли прохати лише мінімального терміну, що означало 5 років позбавлення волі.

Спробою послабити притік неповнолітніх злочинців, що ставали часто базою рецидивної злочинності, стала постанова Пленуму Верховного Суду СРСР від 17 лютого 1948 р. "Про застосування Указу від 4 червня 1947 р. стосовно неповнолітніх". У ньому роз'яснювалось, що діти віком 12-16 років - не закоренілі злочинці, їх дії не носять характеру підвищеної суспільної небезпеки і не вимагають застосування найсуворіших покарань, оскільки причиною крадіжок були дитячі пустощі. Причини матеріального плану, а тим більше голод, що став однією з головних причин дитячої злочинності, не називались⁵⁰.

Водночас, Пленум рекомендував судам звертатись до ще не відміненого рішення Раднаркому СРСР від 15 червня 1943 р. №659 "Про посилення заходів боротьби з дитячою безпритульністю, бездоглядністю та хуліганством". Повернення до методів та покарань військового часу вважалось послабленням повоєнної каральної політики.

А в той час "голодна злочинність" набирала оберти. Найбільш жахливим її проявом став канібалізм.

В своєму розвитку прояви канібалізму в Україні 1946-1947 р.р. пройшли кілька етапів. На початковому етапі фіксувались випадки вживання в їжу померлих односельців, родичів, членів сімей.

В с.Костовина Ренійського району Ізмаїльської області група місцевих жителів, переважно циганської національності, в кількості 11 ми чоловік на місцевому кладовищі відкопувала трупи померлих і вживала їх в їжу⁵¹.

Ситуація дійшла до того, що окремі громадяни України, аби запобігти голодній смерті, навіть пропонували дозволити вживання в їжу померлих.

Дана форма канібалізму реєструвалась переважно в січні-лютому 1947 р. З 19 зафіксованих випадків людоїдства, вживання в їжу собак та інших аналогічних проявів лише 5 складала випадки вбивства родичів і дітей та вживання їх в їжу. Водночас, було зафіксовано 8 випадків вживання в їжу померлих родичів та їх дітей, 3 випадки вживання в їжу собак.

11 січня 1947 р. в с. Лощанівка Болградського району Ізмаїльської області у сім'ї Михайла та Марії Карапетрових від голоду помер їх шестирічний син Андрій, а другого дня - однорічний Дмитро. Батьки були вимушені зарити трупи дітей у сніг у своєму дворі, бо надворі стояли сильні морози. Однак в подальшому, аби не послідувати участі своїх дітей, вони вирішили харчуватись їх м'ясом. З цією метою їх трупи відрили з снігу, кістки викинули, а м'ясо вживали протягом 3 днів.

В цій же області часто фіксувались випадки відриття на кладовищах покійників із наступним їх вживанням в їжу. Зокрема, 13 лютого 1947 р. жителі с. Червоноармійська Болградського району А.Г. Дерманджі, Д.М. Шоп, А.Г. Сакали викопали на цвинтарі трупи і з'їли м'ясо з них. При обшуці в них виявили останки людського тіла і одяг, знятий ними з чотирьох трупів⁵².

З початком весни 1947 р. помічається суттєве зростання вбивств з метою власного вживання отриманих трупів. Причому, коли спочатку чисельно переважало вбивство сторонніх людей чи далеких родичів, то незабаром правоохоронними органами були зафіксовані чисельні випадки вирізання з метою отримання їжі цілих сімей.

Станом на 5 квітня 1947 р. в цілому по республіці було зареєстровано 75 випадків канібалізму, в тому числі у Ізмаїльській області - 40, Дніпропетровській - 11, Харківській - 6, Чернівецькій, Полтавській, Одеській, Запорізькій -3, Сталінській та Київській - по 2. По 1 випадку канібалізму було зафіксовано в Ворошиловградській та Херсонській областях⁵³.

Об'єктом посягань канібалів в першу чергу ставали діти та беззахисні пристарілі. 23 березня 1947 р. жителька хутора №2 Павлоградського району Дніпропетровської області В.П. Осипня вбила сусідського сина - Михайла Лукашова, який випадково зайшов до неї. Його труп вона розрубала на окремі частини і разом з своїм 7-річним сином вживала у їжу.

19 березня 1947 р. безслідно зник сторож саду колгоспу "Комсомолец" села Трипілля Обухівського району Київської області Г.І. Удод, 1887 р. н. За виниклою підозрою було заарештована його

дружина - Удод Ольга, 1887 р. н. В результаті проведеного обшуку в її хаті в різних місцях було виявлено шматки людського м'яса, а в снігах знайдено два обрубаних суства людських рук.

За свідченням експертизи, виявлені куски м'яса належали людині пристарілого віку, певно чоловікові підозрюваної, а суства рук - жінці 25-30 років⁵⁴.

20 березня 1947 р. в с. Данилівці Покровського району Дніпропетровської області в сім'ї місцевого жителя Сокола Гната Ілліча, 8-ми річний син Олександр, користуючись відсутністю батьків, здійснив вбивство 9-місячного брата Миколи, після чого відрубав від трупа ногу, витягнув нутрощі і разом з 6-ти річною сестрою Параскою вживали в їжу. В обох дітей лікарями було зафіксовано дистрофію 2-го ступеня. Вони були направлені до лікарня під контроль лікарів-психіарів.

Отримали поширення рецидиви канібалізму. Цією жахливою справою стали займатись ті, хто, мав досвід голоду 1932-1933 років. Це змусило передавати справи про людодство відділам по боротьбі із бандитизмом, а судили "канібалів з досвідом" Особливі наради.

Так, було, зокрема, в Любашівському районі Одеської області. В місцевий райвідділ міліції поступило повідомлення про зникнення в с. Ясенево-2 цього району колгоспника Комиш Є.І., 1913 р. н.

Проведеними оперативними заходами було встановлено, що остання була вбита місцевим жителем Кучеруком А. для особистого харчування.

В своїх показаннях вбивця визнав, що разом з своєю дружиною - Кучерук М.І. займався людодством починаючи з 1933 р.

В 1933 р. ним разом з дружиною було вбито сина Володимира віком 2-х років. Після цього М.І. Кучеруком було вбито свою рідну сестру у віці 19 років та дівчинку-сироту віком 12 років.

12 березня 1947 р., маючи досвід та необхідні нелюдські навички, А. Кучерук задушив у себе на квартирі громадянку О.І. Комиш, яка зайшла до нього перемолоти на жорнах декілька кілограмів пшениці. Остання стала чинити опір, а тому господар оселі наказав своєму синові Григорію добити жертву сокирою, що і було тут же зроблено.

В подальшому труп Комиш було порубано на частини та заховано в погребі. Після вбивства м'ясо щоденно вживали в їжу, а кістки спалювали і закопували в землю⁵⁵.

Все частіше жертвами нелюдів, яких провокував на злочинні дії голод, ставали діти, в тому числі і власні, та пристарілі громадяни. З січня по червень 1947 р. в цілому по республіці було зафіксовано 130 фактів людодства. При цьому було з'їдено 189 трупів, за що 132 особи було притягнуто до кримінальної відповідальності, а 15 осіб направлені на лікування, оскільки після вживання людського м'яса у них були виявлені суттєві психічні відхилення⁵⁶.

11 лютого 1947 р. після смерті М. Іванової із с. Дмитрівка залишилось без будь-яких засобів до існування троє її дітей у віці від 10 до 14 років. Через деякий час чотирнадцятилітній Микола задушив мо-

людишого брата Георгія, десяти років, і його м'ясо разом з братом Іваном вживав у їжу.

22 березня 1947 р. в с. Оріхове Новоіванівського району 38-річна Стоянова Д.М. разом з 17-річною донькою зарізали 15-річного хлопчика і труп останнього вживали в їжу.

При їх арешті виявилось, що вони хворіють на дистрофію, а тому внаслідок ув'язнення їх направили на лікування.

Ситуація з лікуванням людей, хворих на дистрофію була досить складною. Якщо за весь 1946 рік у в'язницях Ізмаїльської області від дистрофії трапилося шість випадків смерті серед в'язнів, то за перші три місяці 1947 р. - більше 20. За цей же період в Одеській області було зафіксовано 11 випадків смерті серед в'язнів.

Значно скоротилась і кількість передач харчів у тюрми, хоча керівництво це всіляко стимулювало. Так, в Одеській області цей показник зменшився на 19%, Херсонській - 55, Дніпропетровській - на 37%⁵⁷.

Через безперервне надходження в'язнів, особливо після горезвісних Указів 1947 р. в'язниці виявились переповненими людьми. Це змусило керівництво Служб по виконанню покарань перевести близько 4000 в'язників, хворих на дистрофію, на санітарне утримання, а ще близько 5 тис. особливо небезпечних злочинців перевести до таборів північних районів РРФСР. Там вони одержували харчування значно краще, аніж селяни центральних областей України.

Наступним етапом росту канібалізму стало його перетворення в масове отримання стійких доходів. Вбивство та подальша реалізація людського м'яса стала одною з важливих сфер злочинної діяльності.

15 травня 1947 р. в Ямпольський райвідділ внутрішніх справ Вінницької області від громадян А.А. Пославського та С.Ю. Василевської надійшли повідомлення про зникнення їх неповнолітніх дітей - 7 та 9 років.

Здійсненими оперативними заходами органів внутрішніх справ було встановлено, що їх вбивство вчинила жителька села Дзигівка цього району Л.О. Брусник, 1903 р. н. Яка після арешту показала, що протягом березня-травня 1947 р. нею спільно з В.А. Яськом, 1929 р. н. було вбито, перероблено і реалізовано на ринку 5 дітей. В той же час, сама звинувачувана знаходилась у стані дистрофії 3-ї стадії.

В цій же області Мур-Куриливецьким РВВС 24 травня 1947 р. було затримано жительку села Сказинець Г.П. Бацуру, яка протягом травня 1947 р. заманила до себе у будинок 5 малолітніх дітей. Там вона різала їх, а м'ясо варила і вживала в їжу та реалізовувала на базарі.

На допиті 24 травня 1947 р. звинувачувана зізналась, що зарізані цю діти в різний час і поодинокі заходили до неї просити хліба. При цьому Г.П. Бацура свідомо затримувала їх в будинку, обіцяючи дати їм харчі. Після цього звинувачувана разом з своїми дочками 14 та 21 років різали останніх⁵⁸.

Особливого поширення набуло вбивство безпритульних дітей, кількість яких за таких умов значно зросла. В м.Запоріжжі була роз-

крита злочинна група у складі 3 чоловік - В. Тубольцева, В. Жданова та О. Жданова, яка знащила близько десятка дітей та реалізувала отримане м'ясо на ринках міста”.

Керівництво управліннь по боротьбі з бандитизмом, які проводили розшук та слідчі дії стосовно людоїдів, регулярно повідомляли керівництво Міністерства внутрішніх справ стосовно поширення вказаних антилюдських злочинів. В лютому-травні 1947 р. кожного тижня за підписом Міністра внутрішніх справ Т. Строкача на адреси Першого Секретаря ЦК КП(б)У Л. Кагановича, Голови Ради Міністрів республіки М. Хрущова, Голови Президії Верховної Ради Української РСР Д. Коротченка та Міністра внутрішніх справ СРСР О. Круглова направлялись спеціальні повідомлення про розкриті випадки людоїдства в республіці. Лицемірно після цього звучать висловлені у власних спогадах одкровення М. Хрущова про те, що йому стало відомо про дані злочини лише зі слів першого секретаря Одеського обкому КП(б)У О. Кириченка.

Необхідно відзначити, що інформація щодо канібалізму, яка надходила від органів внутрішніх справ до вищих ланок партійного і державного керівництва була неодинаковою. Аналогічними даними володіли партійні структури, місцеві, республіканські та союзні органи державної безпеки. Проте Л. Каганович, та й інші керівники республіки продовжували зберігати спокій, вдаючи, що в Україні нічого надзвичайного не трапилось.

Це ще раз засвідчує те, що для Сталіна та його сподвижників голод в Україні носив не характер трагедії, а був чітко спланованою акцією. Для Сталіна, який за словами М. Хрущова давно мріяв переселити подалі неслух'яних українців, навіть в голову не приходило проведення широкомасштабної акції по спасінню життя мільйонів українців, що голодували. Навпаки в реалізації його нелюдських планів і дій, втілювачами в життя яких була переважна більшість українського керівництва, неврожай, що потягнув за собою голод, у багато разів посилений діями владомощців відіграв вирішальну роль. В офіційних повідомленнях не вживалось навіть поняття голод, а мова велась лише про окремі продовольчі складнощі.

ЗАКЛЮЧЕННЯ

В неплинному калейдоскопі історичних подій минувшина України насичена величезною кількістю елементів трагізму. Навіть у новітній українській історії чорні крила голодоморів, зініційованих сталінським керівництвом, забирали сотні тисяч людських життів.

Голодомор 1946-1947 років мав під собою глибоке підґрунтя. Воно пов'язувало з особливостей радянської моделі аграрного виробництва, терат, які понесло сільське господарство в роки нацистської окупації, повоєнних умов.

Державна стратегія стосовно села в повоєнні роки базувалась на визначених ще у 20-30-і роки постулатах "пожиць цін" на промислову та сільськогосподарську продукцію, обмеження державних капіталовкладень в аграрну економіку, а особливо соціальну сферу села, переведення цих проблем переважно на колгоспи, стан господарства яких був далеким від бажаного, масових переміщеннях населення з села до міста.

На кінець другої світової війни українське село знаходилося у становищі, що потенційно створювала загрозу голоду. Величезні матеріальні втрати, нанесені обома сторонами - радянською та німецькою - аграрному виробництву України, складнощі у забезпеченні трудовими ресурсами, насильне вилучення хліба - все це ставило село у передкризовий стан.

Система керівництва сільським господарством, що значно централізувалась та бюрократизувалась в роки війни, була характерною і для повоєнного часу. Економічне стимулювання, що не отримало належного рівня розвитку і в довоєнні роки, було ще більше обмежене. Отримали перевагу адміністративні методи регулювання громадського виробництва. За мирних умов на селі продовжували зберігатись воєнно-комуністичні порядки, які фактично виключали можливості вільного розвитку, прояву творчої ініціативи.

Держава реально виступала монопольним володарем усієї сільськогосподарської техніки, поставивши у повну залежність від себе колективні господарства. Рівень експлуатації селян-колгоспників у повоєнні роки посилювався. Фактично їх становище серед інших верств радянського суспільства було другорядним, а в комуністичній соціальній ієрархії вони займали чи не останній щабель.

В повоєнний час посилулись репресивно-каральні функції тоталітарної держави стосовно українського села. Фактично це означало пряий шлях закріпачення, придушення можливої опозиційності та антирадянських настроїв, безумовний ґрунт яким дали численні злочини більшовицького режиму. Це знайшло прояв у рішучому зміцненні маспоротної системи, встановленні обов'язкового мінімуму трудоднів, виселення та депортації як учасників національно-визвольного руху, так і ні в чому не винних селян. Це засвідчило застосування щодо колгос-

пників, які не виробили встановленого мінімуму трудоднів, кримінальної відповідальності.

Негативний вплив на результати господарювання справляла не-виправдано висока шкала податків, яка боляче вдаряла по особистих підсобних господарствах.

На характер соціально-економічних процесів в аграрному секторі економіки різко негативно вплинули прорахунки, допущені у ході відбудови зруйнованого війною народного господарства. Це в першу чергу стосується концептуальних моментів становища села в тоталітарному радянському суспільстві, другорядності його питань у житті держави. Саме тут полягали корінні причини його відставання, що за будь-яких умов створювало потенційну загрозу голоду.

Аналіз результатів господарювання 1946 р. показує, що в цей час обсяги виробництва знизились. Проте, виробленої сільськогосподарської продукції було достатньо для того, щоб не допустити голодомору. Посуха, яка раніше визначалась як головна причина голодного лихоліття фактично була лише приводом і добрим прикриттям репресій. Голодомор 1946-1947 р.р. став логічним продовженням репресивно-тоталітарної діяльності сталінського керівництва, спрямованої в першу чергу супроти свідомого сільського українства. Велика його частка (близько 150 тис. або майже третина всіх громадян СРСР) не повернулись після війни до радянської імперії, близько півмільйона боролась в лавах антисталінського руху Опору. Ще більша кількість українців, особливо тих, хто брав участь в поході Червоної Армії в Європу, побачили за кордоном не "кривавих капіталістичних монстрів", а рівень життя і культури, які значно випереджали відповідні радянські моделі.

Особлива жорстокість проявлялась під час вилучення хліба, який в явно недостатній кількості було вирощено протягом складного за погодними умовами 1946 р.

Базуючись на диктаторських методах "видових оцінок врожаю", з села вилучались найнеобхідніші запаси зерна. При цьому важливе місце відводилось органам внутрішніх справ. На них тодішнім керівництвом покладалась неприродні функції контролю за хлібозаготівлями та виявлення тих, хто з точки зору владомощців їх саботував. За таких умов у рішеннях найвищих партійних зібрань, включаючи Пленуми ЦК, посуха визначалась навіть не як причина продовольчих складнощів, що почало втілюватись пізніше, а як те, що "за цих умов в окремих районах, колгоспах і радгоспах можуть проявити себе тенденції заниження врожаю, відповідно і заниження планів хлібоздачі". Таким чином, партійно-державне керівництво ще до початку хлібозаготівель прогнозувало можливі зриви та силові методи вирішення питань. Це фактично провокувало голод та визначало антигуманну лінію поведінки.

Методи повоєнних хлібозаготівель здійснювались за рецептами 1932-1933 р.р. Це ще раз підкреслює штучний характер голодомору, який в першу чергу спрямовувався супроти селян.

В жовтні 1946 року Сталін різко вказав на недопустимість заниження даних стосовно "біологічної врожайності в Україні". Це автоматично вело за собою збільшення планів хлібозаготівель. Україна була єдиною з республік колишнього СРСР в якій ситуація загострилась до такого рівня. Стосовно Росії та Молдавії, прикордонних областей яких поркнучалась посуха, дане рішення не стосувалось.

В реалізації цієї установки чітко прослідковується відкрито вороже ставлення до України, прагнення провчити її, кістлявою рукою готуючи винищити ті опозиційні настрої, які з точки зору кремлівських членів одержали тут і у роки війни, і у повоєнний час поширення.

Особлива увага у вирішенні хлібозаготівельних питань надавалась репресивно-каральним заходам, які складали основу партійно-державної стратегії. До речі питання про роль репресивно-каральної системи в реалізації економічних завдань будівництва "світлого комуністичного майбутнього" і, зокрема аграрної політики, вимагають подальшого поглибленого вивчення.

Вже в серпні 1946 року до всіх облвиконкомів були направлені телеграми, в яких вказувалось, що невиконання планів хлібозаготівель буде жорстоко каратись, аж до застосування статей 54-7 (підризна робота в народному господарстві - термін покарання, тоді це називалось не застосування заходів соціального захисту - розстріл та оголошення вироком трудящих з позбавленням громадянства союзної республіки і тим самим громадянства Союзу РСР) та 54-14 (контрреволюційний саботаж, тобто свідоме невиконання ким-небудь певних обов'язків чи свідоме нерадиве їх виконання із спеціальною метою ослаблення влади уряду - не нижче одного року з конфіскацією всього майна до вищої міри соціального захисту - розстрілу з конфіскацією майна).

У зв'язку з прийняттям 27 липня 1946 року Постанови Ради Міністрів СРСР та ЦК ВКП(б) "Про заходи по забезпеченню зберігання хліба, недопущенню його розбазарювання" репресії стосовно проведення хлібозаготівель посилились. Найменша провина розцінювалась як антидержавна акція. Вже влітку 1946 року було засуджено більше 3 тис. чол.

Союзне керівництво, постійно посилаючи до України телеграми, наголошувало на тому, що головні причини невиконання плану хлібозаготівель полягають не у низькій врожайності, а в колгоспниках. Останні, з точки зору московських владомощів набули дрібнобуржуазних рис в період ворожої окупації.

Виходячи з цього, голод став закономірним результатом не посухи, після якої Україна мала забезпечити себе необхідним мінімумом продуктів, а партійно-державної стратегії в сфері аграрного виробництва, прагнення поставити в довоєнні жорсткі рамки покоління пе-

реможців та тих українців, які свідомо виступали в опозиції сталінському режимові.

Риси голодомору проявились вже влітку 1946 року. В цей час в Україні голодувало близько 2 млн. чоловік. Проте, це були переважно міські жителі, які в силу певних причин не одержали хлібних карток та не мали елементарних запасів продуктів харчування.

На початок 1947 року голодомор набуває відкрито виражених хворобливо-патологічних форм. Вже на 1 квітня цього року в республіці близько 800 тис. чоловік хворіло дистрофією. На 1 червня 1947 року ці показники досягли близько 1,2 млн. чоловік, з яких значну частину складала діти на непрацездатні.

Жахливим супутником голодомору став каннібалізм. Це особливо страшне явище для цивілізованої європейської нації, яку до первісних форм поведінки вперто заганяв існуючий комуністичний режим.

Піком репресій в умовах голодомору стало прийняття горезвісних червневих Указів 1947 р., які передбачали надзвичайно жорсткі покарання, передбачені навіть за незначні "голодні" злочини. На фоні скасування смертної кари вказані дії повинні були компенсувати цей "найвищий засіб соціального захисту". Проте спрямовувались вони переважно не супроти справжніх злочинців-рецидивістів, а в першу чергу - стосовно селян, що гинучи з голоду виходили на поле і зрізали колоски.

Держава не лише нічого не зробила для того, щоб допомогти голодаючому населенню, а і навпаки, направила величезні обсяги зерна за кордон. Що ж стосується зарубіжної допомоги, то вона направлялась переважно не голодним селянам, а направлялась до державних резервів.

Загальним підсумком вивчення проблем голодомору 1946-1947 років є висновок про безумовно штучний його характер, викликаний прагненням тоталітарної держави поставити у довоєнні рамки покоління переможців. Голодомор 1946-1947 р.р. став жахливою чорною сторінкою новітньої української історії.

ПРИМІТКИ

Цитун

1. Волков И.М. Трудовой подвиг советского крестьянства в послевоенные годы. Колхозы СССР в 1946-1950 г.г. - М.: Мысль, 1972; Советская деревня в первые послевоенные годы. - М.: Мысль, 1978.
2. Буцько М.О., Лавринович М.Г. Відродження колгоспного села (Комуністична партія України - організатор відбудови сільського господарства республіки в роки Великої Вітчизняної війни). - К.: Вид-во КДУ, 1968; Історія селянства Української РСР. У 2-х т., т. 2. - К.: Наукова думка, 1967; Юрчук В.И., Кожукало И.П. Коммунистическая партия во главе международной борьбы за восстановление и развитие народного хозяйства Советской Украины. (1946-1950 г.г.) - К.: Политиздат Украины, 1986.
3. Кожукало И.П. 1946-1947 роки: невідомий голод. // Маршрутами історії. - К.: Політвидав України, 1990.
4. Маковійчук І.М., Пилявець Ю.Г. Голод на Україні в 1946-1947 роках. // Укр. іст. журн. - 1990. - №8. - С.14-32
5. Воронов І.О., Пилявець Ю.Г. Голод 1946-1947 р.р. - К.: Знання, 1991.
6. Перковський А.А., Пирожков С.І. Демографічні втрати народонаселення Української РСР в 40-х роках. // Укр. іст. журн. - 1990. - №2.
7. Див. наприклад: Панченко П.П. Запотаємнений голод сороко-вих... // Неопалима купина. - 1995. - № 5/6. - С. 157-170.
8. Волков И.М. Засуха, голод 1946-1947 г.г. // История СССР. - 1991. - № 4; Бомешко Б.Г. Засуха и голод в Молдавии 1946-1947 годов. - Кишинев, 1990.
9. Зима В.Ф. Голод в России 1946-1947 годов. // Отеч. история. - 1993. - №1; Его же, "Второе раскулачивание" (Аграрная политика конца 40-х - начала 50-х годов) // Отеч. история. - 1994. - №3.
10. Голод в Молдавии 1946-1947 годов: Сборник документов. - Кишинев, 1994.
11. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953: В 2-х т. - К.: Либідь - Військо України, 1993.
12. Винниченко І. Україна 1920-1980-х: депортації, заслання, вислання. - К.: Рада, 1994.

Глава I.

1. Сборник сообщений Государственной Комиссии о злодеяниях немецко-фашистских захватчиков. - М., 1946. - С. 430.
2. КПСС о Вооруженных Силах Советского Союза: Сборник документов. - М.: Госполитиздат, 1958. - С. 355-356.
3. Директива КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам. Сборник документов. - М.: Госполитиздат, 1957. - т. 2. -С. 700-702.

4. Історія селянства Української РСР. - т. 2, С. 307; Соціалістична перебудова і розвиток сільського господарства Української РСР. - т. 2 - К.: Наукова думка, 1968. - С. 267.

5. Цит. по: Чайковський А.С. Невідома війна (Партизанський рух в Україні 1941-1944 р.р. мовою документів, очима історика). - К.: Україна, 1994. - С. 58.

6. Там же, с. 21-24.

7. ДАЗО, ф. 1217, оп. 7, спр. 2, арк. 22.

8. Там же, ф. 1236, оп. 7, спр. 48, арк. 155.

9. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны. Документы и материалы. В 3-х т. Изд. 2 - К.: Политиздат Украины, 1985. - Т. 3, С. 264.

10. ЦДАВО України, ф. 337, оп. 21, спр. 149, арк. 37.

11. Данилюк М.З. Трудовой подвиг колхозного крестьянства Украины в годы войны. // Вопросы истории. - 1959. - №6. - С. 17.

12. История крестьянства СССР. В 5-ти т. - М.: Наука, 1988. - т. 4. - С. 35.

13. ДАЗО, ф. 1901, оп. 9с, спр. 7, арк. 2.

14. Коваль М.В. Борьба населения Украины против фашистского рабства. - К.: Наукова думка, 1979. - С. 28-29.

15. Коваль М.В. Історія пам'ятає. - К.: Політвидав України, 1965. - С. 97; ДАЗО, ф. 1901, оп. 9с, спр. 7, арк. 2.

16. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941-1945 г.г. В 3-х т. - К.: Политиздат Украины, 1975. - т. 3. - С. 302.

17. ЦДАВО України, ф. 582, оп. 14, спр. 1479, арк. 221.

18. Восстановление народного хозяйства освобожденных и прифронтовых районов СССР: Сборник статей. - М.: Наука, 1983. - С. 190.

19. ЦДАВО України, ф. 582, оп. 4, спр. 875, арк. 119; спр. 439, арк. 36-37.

20. ЦДАНГ у Москві, ф. 7486, оп. 7, спр. 1256, арк. 14.

21. ЦДАВО України, ф. 582, оп. 4, спр. 439а, арк. 37, 62, 69.

22. Правда. - 1945. - 26 септєбря.

23. Донченко В.Н. Демобилизация Советской Армии и решение проблемы кадров в первые послевоенные годы. // История СССР. - 1970. - №3. - С. 99-100.

24. ЦДАВО України, ф. 27, оп. 7, спр. 416, арк. 9.

25. Буцько М.О., Лавринович М.І. Вказана праця. - с. 111.

26. Історія Української РСР. У 8 т. 10 кн. - т. 8 кн. 1. - К.: Наукова думка, 1985. - С. 29.

27. Волков Н.М. Колхозное крестьянство СССР в первые послевоенные годы (1946-1950 г.г.) // Вопросы истории. - 1970. - №6. - С. 15.

28. XVI з'їзд КП(б) України. Матеріали з'їзду. - К.: Держполітвидав України, 1949. - С. 115.

29. ЦДАВО України, ф. 2, оп. 7, спр. 5892, арк. 34, 76.

30. Архів ГІБ МВС України, Колекція документів.

31. Уголовный кодекс Украинской ССР. - М.: Госюриздат, 1954. - С. 33-34.
32. Сборник Законов Украинской ССР. - 1933. - №33. - ст. 427; 1937. - №58. - ст. 214.
33. Архів ГІВ МВС України, Колекція документів.
34. ЦДАГО України, ф. 3, оп. 7, спр. 5892, арк. 175.
35. Там же, спр. 1535, арк. 34.
36. ЦДАВО України, ф. 2, оп. 7, спр. 7024, арк. 145.
37. Там же, оп. 23, спр. 703, арк. 22.
38. Бугай М.Ф. Депортації населення України (30-50-і роки). // Укр. юрид. журн. - 1990. - №11. - С. 20.
39. Винниченко І. Україна 1920-1980-х: депортації, заслання, виселення. - К.: Рада, 1994. - С. 53.
40. Архів ГІВ МВС України, ф. 16, оп. 1, спр. 11, арк. 602.
41. Винниченко І. Вказ. праця... - С. 69.
42. Архів СБУ, спр. 372, т. 95, арк. 99-101.
43. Буцько М.О., Лавринович М.І. Вказ. праця. - с. 89.
44. Окладный Г.М. Рост культурно-технического уровня колхозного крестьянства. - Харьков, 1958. - С. 165.
45. Див. докладніше: Арутюнян Ю.В. Механизаторы сельского хозяйства СССР в 1929-1957 гг. - М.: Наука, 1960. - С. 271.
46. ЦДАВО України, ф. 2, оп. 7, спр. 9045, арк. 42.
47. Там же, ф. 582, оп. 7, спр. 9045, арк. 82.
48. Там же, ф. 7, оп. 7, спр. 3141, арк. 19; спр. 3045, арк. 47; ф. 582, оп. 4, спр. 1055, арк. 26-28.
49. Сборник городских и сельских цен: Стат. сборник М., 1947. - С.С.
50. ЦДАВО України, ф. 2, оп. 7, спр. 9045, арк. 47; ф. 582, оп. 4, спр. 626, арк. 4.
51. Там же, ф. 2, оп. 7, спр. 4871, арк. 209-211.
52. ДАЗО, ф. 1217, оп. 7, спр. 2, арк. 25.
53. Важнейшие решения партии и правительства по сельскому хозяйству. 1938. - Кировск: обл. гос. изд-во, 1949. - С. 83.
54. ЦДАВО України, ф. 582, оп. 4, спр. 1439, арк. 207.
55. Там же, арк. 167.
56. Пилявец Ю.Г. Колхозы Украины в восстановительный период: Проблемы и трудности (1943-1950 гг.). Автореф. канд. дисц. - К., 1992. - С. 10.
57. ЦДАВО України, ф. 2, оп. 7, спр. 1569, арк. 17.
58. Там же, ф. 582, оп. 4, спр. 439, арк. 58; спр. 877, арк. 4.
59. Там же, спр. 876, арк. 3.
60. Історія Української РСР. У 2-х т. - К.: Наукова думка, 1967. - Т. 2. - С. 570.
61. Правда Украины. - 1948. - 28 февраля.
62. ЦДАВО України, ф. 582, оп. 4, спр. 652, арк. 65.
63. ЦДАНГ у Москві, ф. 9476, оп. 1, спр. 476, арк. 145.
64. Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам. - Т. 2, С. 746-750.

65. Чаадаев Я.С. Экономика СССР в период Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.). - М.: Мысль, 1965. - С. 348.
66. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны. - Т. 2, С. 360.
67. ЦДАВО України, ф. 582, оп. 4, спр. 439а, арк. 54.
68. ДАЗО, ф. 1901, оп. 2, спр. 77, арк. 22.
69. Маковійчук І.М., Пилявець Ю.Г. Голод на Україні в 1946-1947 роках // Укр. іст. журн. - 1990. - №8. - С. 16.
70. ДАЗО, ф. 1901, оп. 9с, спр. 17, арк. 2-5.
71. Там же, арк. 5.
72. Катрич В.П. Украина в послевоенные годы. // Страницы истории Украины. - Запорожье, 1993. - С. 13.
73. Маковійчук І.М., Пилявець Ю.Г. Вказ. стаття... - С. 16.
74. ДАЗО, ф. 1217, оп. 3, спр. 88, арк. 6.
75. Там же, оп. 7, спр. 9, арк. 5.
76. Про підсумки весняної сівби, підготовки і збирання врожаю 1946 р.: Резолюція Пленуму ЦК КП(б)У // Сільське господарство України. - 1946. - №7. - С. 4-6.
77. ЦДАВО України, ф. 2, оп. 7, спр. 3141, арк. 6-7.
78. ДАЗО, ф. 1901, оп. 2, спр. 76, арк. 10.
79. Буцько М.О., Лавринович М.І. Вказ. праця... - С. 100.
80. ЦДАВО України, ф. 2, оп. 7, спр. 3152, арк. 1.
81. ДАЗО, ф. 1217, оп. 7, спр. 3, арк. 3, 4.
82. Сільське господарство України. - 1946. - №7. - С. 6.
83. Колгоспник України. - 1946. - 2 лютого.
84. Маковійчук І.М., Пилявець Ю.Г. Вказ. стаття... - С. 17.
85. Социалистическое земледелие. - 1946. - 20 апреля.
86. ЦДАВО України, ф. 2, оп. 7, спр. 141, арк. 135.
87. Восстановление Приднепровья 1946-1950: документы и материалы. - К.: Политиздат Украины, 1988. - С. 28.
88. ЦДАВО України, ф. 2, оп. 7, спр. 3156, арк. 87.
89. Архів ГІБ МВС України. Колекція документів.
90. ДАЗО, ф. 1217, оп. 7, спр. 3, арк. 3.
91. Там же, арк. 4.
92. Маковійчук І.М., Пилявець Ю.Г. Вказ. стаття... - С. 19.
93. Там же, с. 18.
94. Архів ГІБ МВС України. Колекція документів.
95. ДАЗО, ф. 1901, оп. 2, спр. 76, арк. 11.
96. Там же, арк. 7.
97. Там же, арк. 11.
98. Там же, спр. 63, арк. 18-22.
99. Див. докладніше: Коржихина Т.П. История государственных учреждений СССР. - М.: Высшая школа, 1986. - С. 187-190.
100. Кожукало І.П. Невідомий голод // Радянська освіта. - 1990. - №19. - С. 2.

Глава II.

1. Снитко П.Г. Деятельность Коммунистической партии Украины по укреплению союза рабочего класса и колхозного крестьянства (1946-1950 гг.). - К.: Изд-во Киев. ун-та, 1966. - С. 181.
2. Юрчук В.И., Кожукало И.Л. Вказ. праця... - С. 80.
3. Кожукало І.П. Вказ. праця... - С. 261.
4. Про проведення хлібозаготівель і заготівель сільськогосподарської продукції в 1946 р.: Резолюція XII Пленуму ЦК КП(б)У // Сільське господарство України. - 1946. - №9. - С. 4.
5. ЦДАВО України, ф. 2, оп. 7, спр. 3664, арк. 153.
6. Там же, спр. 582, арк. 12, оп. 4, спр. 295, арк. 3.
7. Там же, оп. 7, спр. 3152, арк. 14.
8. Там же, арк. 202.
9. ДАЗО, ф. 1435, оп. 2, спр. 72, арк. 200-205.
10. Волков И.М. Засуха, голод 1946-1947 гг. // История СССР. - 1991. - №4. - С. 9.
11. Див. наприклад: Селюнин В., Ханін Г. Лукавая цифра. // Новыі свет. - 1987. - №2. - С. 187-201.
12. ДАЗО, ф. 1901, оп. 2, спр. 72, арк. 202.
13. Голод в Молдавии 1946-1947 годов: Сборник документов. - Кишинев: Штиница, 1994. - С. 31-36.
14. Сборник решений по сельскому хозяйству. - М.: Сельхозиздат, 1963. - С. 387.
15. Маковійчук І.М., Пилявець Ю.Г. Вказ. стаття... - С. 30.
16. ЦДАВО України, ф. 582, оп. 7, спр. 3731, арк. 20-22.
17. Уголовный кодекс Украинской ССР. - С. 20-21; Архів ГІБ МВС України. Колекція документів. - арк. 7-9.
18. ЦДАВО України, ф. 2, оп. 7, спр. 3156, арк. 127.
19. ДАЗО, ф. 1236, оп. 9, спр. 6, арк. 1-2.
20. Колгоспник України. - 1946. - 24 жовтня.
21. Правда України - 1946. - 20 ноября.
22. ЦДАВО України, ф. 2, оп. 7, спр. 3760, арк. 169.
23. ДАЗО, ф. 209, оп. 22, спр. 4, арк. 66.
24. Маковійчук І.М., Пилявець Ю.Г. Вказ. стаття... - С. 23.
25. Архів служби безпеки України. Спеціальна колекція документів. - арк. 93.
26. Правда України. - 1940. - 10 октября.
27. ЦДАВО України, ф. 2, оп. 7, спр. 3659, арк. 35-38.
28. Маковійчук І.М., Пилявець Ю.П. Вказ. стаття... - С. 26.
29. ЦДАВО України, ф. 2, оп. 7, спр. 3140, арк. 99, 100.
30. Там же, спр. 3731, арк. 1-5.
31. Архів Служби безпеки України. Спеціальна колекція документів. - арк. 95.
32. Там же, арк. 96.
33. Там же, арк. 98-99.
34. Там же, арк. 128-130.

35. Там же. арк. 127-129.
36. Панченко П.П. Вказ. стаття... - С. 162-163.
37. ЦДАВО України, ф. 2, оп. 7, спр. 3150, арк. 49.
38. Історія Української РСР. - т. 8, кн. 1. - С. 65.
39. ЦДАВО України, ф. 27, оп. 17, спр. 8972, арк. 122, 124.
40. Архів Служби безпеки України. Спеціальна колекція документів. - арк. 202-204.
41. Панченко П.П. Вказ. стаття... - С. 159.
42. ДАЗО, ф. 1335, оп. 2, спр. 110, арк. 186, 189.
43. Архів ГІБ МВС України, ф. 3, оп. 1, спр. 90, арк. 39.
44. ДАЗО, ф. 215, оп. 1, спр. 338, арк. 51.
45. Там же, ф. 1355, оп. 2, спр. 338, арк. 11, 51.
46. Радянська освіта. - 1990. - 19 січня.
47. Архів ГІБ МВС України, ф. 3, оп. 1, спр. 57, арк. 53-54.
48. Там же, арк. 55-59.
49. Маковійчук І.М., Пилявець Ю.Г. Вказ. стаття... - С. 28.
50. Зима В.Ф. Голод в России 1946-1947 годов. // Отечест. история. - 1993. - №1. - С. 39.
51. Зима В.Ф. Вказ. стаття. - С. 40.
52. ДАЗО, ф. 102, оп. 2, спр. 635, арк. 23.
53. Там же, арк. 21.
54. Там же, ф. 2500, оп. 1, спр. 37, арк. 55.
55. Там же, оп. 85, спр. 27, арк. 21.
56. Там же, спр. 31, арк. 29.
57. ЦДАВО України, ф. 2, оп. 7, спр. 3061, арк. 188-193.
58. Сільське господарство Української РСР. Стат. збір. - К.: Статистика, 1969. - С. 294, 296, 299.
59. Див. докладніше: Маковійчук І.М., Пилявець Ю.Г. Вказ. стаття. - С. 27.
60. ЦДАВО України, ф. 2, оп. 7, спр. 4896, арк. 135-136.
61. Шаповал Ю.І. М.С. Хрущов на Україні. - К.: Знання, 1990. - С. 36.
62. Хрущев Н.С. Воспоминания. // Вопросы истории. - 1991. - № 10-12.
63. Компартія України.
64. Шаповал Ю.І. Вказ. праця. - С. 36.
65. ЦДАВО України, ф. 2, оп. 7, спр. 5694, арк.
66. Там же, спр. 5694, арк.
67. Там же, спр. 3684, арк. 53-54.
68. Там же, спр. 4894, арк. 254-255.
69. История международных отношений и внешней политики СССР. В 3-х т. - М.: Международные отношения, 1964. - т. 3 - с. 69-70.
70. Нежинский Л.И. У истоков социалистического содружества. - М.: Международные отношения, 1987. - С. 170-172.
71. Там же. - С. 173.
72. Внешняя торговля СССР (1918-1966): Стат. сборн. - М., 1967. - С. 134.
73. Там же.

74. Перковський А.Л., Пирожков С.І. Вказ. стаття... - С. 21.
75. Панченко П.П. Вказ. стаття... - С. 168.
76. Большевик Запорожья. - 1947. - 5 февраля.
77. ДАЗО, ф. 102, оп. 2, спр. 650, арк. 4.
78. Там же, арк. 2., 34-35.
79. ЦДАВО України, ф. 582, оп. 11, спр. 112, арк. 18, 37, 39, 41.
80. Там же, спр. 81, арк. 18, 38, 52.
81. Перковський А.А., Пирожков С.І. Вказ. стаття... - С. 20.
82. ДАЗО, ф. 1901, оп. 7, спр. 12, арк. 72.
83. Там же, ф. 2515, оп. 6, спр. 5, арк. 3.
84. Маковійчук І.М., Пилявець Ю.Г. Вказ. стаття. - С. 32.
85. ЦДАВО України, ф. 2, оп. 7, спр. 4871, арк. 161.
86. Волков И.М. Вказ. стаття... - с. 5.
87. ЦДАНГ у Москві, ф. 1562, оп. 329, спр. 1885, арк. 2.
88. Там же, спр. 565, арк. 186;спр. 626, арк. 135-175.
89. Архів ГІБ МВС України, ф. 3, оп. 1, спр. 100, арк. 6.
90. Там же, арк. 4.
91. Там же, спр. 101, арк. 1-57.
92. Див. докладніше: Панченко П.П., Тимченко С.М. Демографические последствия голода 1946-1947 гг. на Украине. // Историческая демография: Материалы УП Всесоюзной конференции с исторической демографией. - М., 1991. - С. 129-130.

Глава III.

1. ЦДАВО України, ф. 2, оп. 7, спр. 3144, арк. 63-64; спр. 3731, ф.к. 105.
2. Пилявець Ю.Г. Автореферат канд. дисертації. - С. 1, 21.
3. ДАЗО, ф. 214, оп. 21, спр. 20, арк. 6.
4. Там же, ф. 209, оп. 22, спр. 4, арк. 81.
5. Там же, арк. 23.
6. Там же, арк. 24.
7. Там же, арк. 81.
8. Волков И.М. Трудовой подвиг советского крестьянства в послевоенные годы. - с. 232.
9. Маковійчук І.М., Пилявець Ю.Г. Вказ. стаття... - С. 30.
10. Там же, с. 25.
11. Волков И.М. Вказана праця... - С. 232.
12. ДАЗО, ф. 209, оп. 22, спр. 4, арк. 81.
13. Кожукало Л.Л. Вказана праця... - с. 264.
14. История колхозного права: Сб. законодательных материалов. СССР и РСФСР. - т. 2. (1937-1958 г.г.) - М.: Госюриздат, 1959. - с. 224-225.
15. Архів ГІБ МВС України. Колекція документів. - С. 154.
16. Там же, ф. 3, оп. 1, спр. 87, арк. 36-37.
17. Там же, арк. 38-39.
18. Уголовный кодекс Украинской ССР. - С. 75.
19. Там же, с. 76.

20. Зима В.Ф. Послевоенное общество: голод и преступность (1946-1947 гг.) // Отечеств. история. - 1995. - №5. - с. 46.
21. Архів ГІБ МВС України, ф. 3, оп. 1, спр. 84, арк. 29-31.
22. Там же, арк. 39.
23. Там же, арк. 76.
24. Там же, спр. 87, арк. 118.
25. Там же, арк. 241.
26. Там же, арк. 89.
27. Там же, спр. 87, арк. 78-79.
28. Зима В.Ф. Вказ. стаття... - с. 49.
29. Архів ГІБ МВС України, ф. 3, оп. 1, спр. 87, арк. 244.
30. Там же, арк. 173.
31. Там же, арк. 175.
32. Там же, арк. 208.
33. Там же, арк. 53-54.
34. Там же, спр. 36, арк. 39-40.
35. Там же, спр. 84, арк. 49.
36. Зима В.Ф. Вказ. стаття... - с. 50.
37. Архів ГІБ МВС України. Колекція документів. - арк. 92.
38. Там же, спр. 87, арк. 50-54.
39. Білас І. Вказ. праця... - т. 1. - С. 353.
40. Там же, с. 352.
41. Архів ГІБ МВС України, ф. 3, оп. 1, спр. 87, арк. 25-26.
42. Там же, арк. 30.
43. Архів ГІБ МВС України, ф. 3, оп. 1, спр. 87, арк. 25.
44. Зима В.Ф. Вказ. стаття... - С. 51.
45. ДАРФ, ф. 9474, оп. 16, спр. 322, арк. 20.
46. Зима В.Ф. Вказ. стаття. - С. 58.
47. Уголовный кодекс Украинской ССР. - С. 77-78.
48. Архів ГІБ МВС України, ф. 3, оп. 1, спр. 90, арк. 29.
49. Там же, арк. 152-154.
50. Уголовный кодекс Украинской ССР. - с. 78-80.
51. Білас І. Вказ. праця. . . - с. 348-349.
52. Архів ГІБ України, ф. 3, оп. 1, спр. 92, арк. 8-10.
53. Там же, спр. 90, арк. 37.
54. Там же, спр. 92, арк. 3-4.
55. Там же, арк. 7-8.
56. Білас І. Вказ. праця... - С. 346.
57. Там же, с. 351.
58. Архів ГІБ України, ф. 3, оп. 1, спр. 92, арк. 88-90.
59. Там же, спр. 91, арк. 91.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА.....	3
ВСТУП.....	5
ГЛАВА I. ПОВОЄННА УКРАЇНА: НАЗРІВАННЯ ПЕРЕДУМОВ ГОЛОДОМОРУ.....	9
1. Стан і втрати села.....	9
2. Посуха 1946 р.: причина чи привід?.....	27
ГЛАВА II. ТРЕТІЙ РАДЯНСЬКИЙ ГОЛОДОМОР.....	38
1. "Вилучити будь-якою ціною".....	38
2. Геноцид голодом.....	47
3. Втрати від чергової війни з власним народом.....	69
ГЛАВА III. ЖАХЛИВІ СУПУТНИКИ ГОЛОДОМОРУ: РЕПРЕСІЇ, "ГОЛОДНА ЗЛОЧИННІСТЬ", КАНІБАЛІЗМ.....	79
1. Посилення репресій в 1946-1947 р.р.....	79
2. "І пішов брат на брата ... ".....	96
ЗАКЛЮЧЕННЯ.....	107
ПРИМІТКИ.....	111
ЗМІСТ.....	119